

Гуманітарні засади Гімназії вищих наук як визначальний фактор формування "ніжинської літературної школи"

Історія фундування Гімназії є підтвердженням того, що вона закладалася на широкій гуманітарній основі, про що свідчить феномен "ніжинської літературної школи" [1]. Адекватного пояснення немає і сьогодні тому, що призвело до сплеску творчої активності покоління ніжинських гімназистів перших випусків. Певна річ, не останню роль у цьому процесі відіграли освітні принципи, до основ формування і закладання яких долучилися почесний попечитель О.Г.Кушельов-Безбородько та перші директори В.Г.Кукольник й І.С.Орлай.

Сьогодні у річищі основних напрямків досліджень гоголезнавства необхідність вивчення умов формування творчого профілю М.Гоголя не викликає сумніву. Саме тому ґрунтовне дослідження історії становлення Гімназії, позбавлене ідеологічних нашарувань, сукупно з біографічними відомостями про Гоголя-гімназиста може дати більш повне уявлення про ніжинський період його життя, що й забезпечує актуальність такої розвідки.

Вперше окремі відомості про становлення Ніжинської гімназії вищих наук були опубліковані у збірнику "Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А.Кушельов-Безбородко" (СПб.: Тип. ИАН, 1859). Вміщений у ньому нарис Н.Кукольника з однойменною назвою став першою спробою викладу історії Гімназії. Колишній вихованець, який ще "в училищі, читаючи або слухаючи розповіді про різні вищі навчальні заклади у нас в Росії й у чужих краях", намагався знайти відповідь на питання: "яким чином потрапило у той же Ніжин Вище Училище або Училище Вищих Наук?" [2, с. 9]. З гімназичних років, як переказує Н.Кукольник, з Ніжином пов'язували народження генерал-фельдмаршала П.Х.Вітгенштейна та відвідини імператриці Катерини II, що, на його думку, не могло бути підставою "для заснування саме у Ніжині Вищого Училища" [2, с. 9–10]. Власне, сам Ніжин у масштабах "Малоросії" не визнавався "центральним" і нічим особливо не виділявся. Беручи до уваги підпорядкування Чернігівської губернії Харківському учбовому округу, де був відкритий університет, тоді як значні обшири "Росії залишалися без будь-якого вищого навчального закладу", Н.Кукольник

підсумовує: "ні в історичних відомостях, ні в переказах, історією не підтверджених", причину, "чому Вище училище передбачалося запровадити саме у Ніжині" [2, с. 11], встановити не вдалося. Історичний екскурс ним здійснений, сягнув років правління Катерини II, уряд якої визнавав необхідність впровадження народної освіти й створення університетів та гімназій. Конкретні дії припали на перші роки правління Олександра I, онука імператриці, коли були відкриті університети та вищі училища. Мемуарист пояснює збігом обставин, заледве не випадковістю, появу нечисленних вищих навчальних закладів: "Запровадженню багатьох з них слугувала приводом щаслива несподіванка, котрій зобов'язаний своїм початком і Ніжинський Вищий Навчальний Заклад" [2, с. 12]. Нарис поєднував спогади й розмисли Н.Кукольника про історію Гімназії з наведенням текстів цінних історичних документів – "Записки" І.А.Безбородька на ім'я Олександра I від 1805 р. про намір "влаштувати в Малоросії... Училище Вищих наук" та Указу імператора від 29 липня 1805 року про "запровадження в Ніжині Гімназії Вищих наук" й підтверджувалися заслуги її засновників – О.А. та І.А.Безбородьків [2, с. 13–15].

Закладений у мемуарах Н.Кукольника історіографічний підхід до висвітлення історії Гімназії відкривав перспективи подальшого вивчення. Цьому сприяла і запропонована Н.Кукольником своєрідна періодизація. Перший період охоплював проміжок "від початку заснування до першого випуску, саме до половини 1826 року"; другий – з другої половини 1826 року до реорганізації навчального закладу наприкінці 1832 у Ліцей із затвердженням "статуту й штату нового Ліцею Князя Безбородька"; третій – з кінця 1832 року до прийняття "третього статуту" юридичного ліцею 1840 року; четвертий період був пов'язаний з діяльністю юридичного ліцею [2, с. 19–24].

Особливої ваги у цікавому нам питанні набувають перший і частково другий періоди, оскільки саме у цей час закладалися основні засади гуманітарної політики Гімназії вищих наук, втілення якої унаочнилися у першому випуску 1826 р. з одинадцяти випускників. Значна їх частина – П.Редкін, В.Любич-Романович, В.Тарновський, Г.Висоцький, П.Баранов – продовжували підтримувати зв'язки з Гоголем або опосередковано залишалися у полі його зору, що відкривало можливість дізнаватися про світ поза межами Гімназії й генерувало амбітні плани стосовно майбутньої служби на користь держави. Центральним епізодом другого періоду стала "справа про вільнодумство", до якої був причетний певною мірою й Гоголь. Її наслідки були фатальними не лише для окремих осіб, а й для самої Гімназії.

В історії Гімназії вищих наук кн.Безбородька важливу роль відіграють дві дати: 1805 і 1820 роки. Першу вважають роком заснування Гімназії, а другу – її відкриттям. Висвітлення історії Гімназії за дореволюційної доби в окремих роботах визначалося точкою відліку – 29 липня 1805 року – Указом імператора про присвоєння фундованому навчальному закладу назви "Гімназія вищих наук князя Безбородька". За радянських часів акцентувалася інша дата – 19 квітня 1820 року – від Рескрипту імператора, яким затверджувалось "улаштування в місті Ніжині вищого навчального закладу".

До історії створення навчального закладу зверталися дослідники різних років – М.Лавровський [3], П.Полевой [4], Є.Петухов [5], М.Сперанський [6], Л.Пляшко [7], Є.Михальський [8], Г.Самойленко [9].

Варто зазначити, що картину становлення Гімназії вищих наук – від її початкового задуму, зведення величної споруди і до розгляду завдань, які були поставлені перед новим навчальним закладом, – поступово, починаючи з 1879 року, оприявнювали ніжинські науковці. Початки такого напрямку студій були закладені ґрунтовним дослідженням "Стан освіти Росії за царювання Олександра I" М.Арістова [10]. Історію Гімназії він розглядав у річищі впровадження на теренах Російської імперії поч. XIX ст. широкої гуманітарної освіти. Проте через брак відомостей і недослідженість цього питання неточностей оминати не вдалося. Так, дослідник стверджував: О.А.Безбородько "заповів 210000 р. на користь богоугодних закладів" "у 1805 р. липня 29" [10, с. 67], хоча у спогадах Н.Кукольника вказана дата смерті благодійника – 6 квітня 1799 року.

Важливим кроком у вивченні історії Гімназії стала розвідка М.Лавровського "Гімназія вищих наук кн.Безбородька в Ніжині" [3]. Цінність роботи полягала, перш за все, у використанні документальних джерел архіву Гімназії, що, природно, сприяло з'ясуванню комплексу питань, пов'язаних з ніжинським періодом біографії Гоголя.

Робота Є.Петухова, присвячена 75-літтю від дня заснування Гімназії, містила окремий розділ з викладом обставин, що передували відкриттю Гімназії, характеристикою діяльності першого почесного попечителя, головних положень Уставу. Наступні розділи розкривали діяльність Гімназії з 1820 по 1832 роки [5].

Аналізу причин, через які "Гімназія цілих 15 років була неспроможна навіть відкритися" і проіснувала лише 12 років, приділялася увага у дослідженні М.Сперанського. На його думку, існували "обставини, ...сприятливі для Гімназії, яка народжувалася", які могли б забезпечити їй "довге й щасливе майбутнє" [6, с. 12].

Окремі дореволюційні дослідники акцентували увагу на характеристиці Гімназії часів Гоголя, а все, що цьому передувало, викладалося на рівні констатуючого факту: "Ніжинська Гімназія Вищих Наук" виникла у 1820 році на кошти, які заповів колишній канцлер князь Безбородько і пожертву його брата графа Іллі Безбородька" [11, с. 266].

Збідненим поглядом на історію Гімназії позначені окремі роботи радянської доби. Попри всю важливість концептуально загострених питань, які давали виразну картину ніжинського періоду життя Гоголя у дослідженні Д.Юфанова, про утворення навчального закладу згадується лише побіжно: "Ніжинська Гімназія вищих наук була організована в другій половині 1820 р. на кошти наближеного Катерини, державного канцлера князя О.А.Безбородька і його брата графа І.А.Безбородька". Дослідник наводить витяг зі Статуту Гімназії про її статус як навчального закладу та вміщує копію фотознімку цієї споруди [12, с. 132–135].

Наближеним до історії виглядає й таке твердження сучасного науковця: "У 1805 р. за постановою Міністерства народної освіти у Ніжині відкривається Гімназія вищих наук кн.Безбородька" [13]. Потребувало і більш об'єктивної оцінки устремлень О.Г.Кушельова-Безбородька, якого, за формулюванням іншого дослідника, "почетним попечителем Гимназии назначили" у 1820 році [14, с. 62]. Хоча варто зазначити, що листування А.Г.Кушельова-Безбородька переконливо засвідчує усвідомлену й цілеспрямовану просвітительську діяльність цього недавнього випускника Царськосільського лицю ще до відкриття Гімназії й красномовно підтверджує його попечительство де-факто задовго до офіційного призначення. Свої зусилля він спрямовував на відкриття Гімназії, керуючись ідеєю поширення "наук, мов і мистецтв" на теренах Малоросії, вкладав у своє дітище значні кошти, частина з яких використовувалася на утримання й навчання пансіонерів.

До найбільш ґрунтовних досліджень останніх десятиліть принагідно нашого питання, варто віднести підкріплені архівними свідченнями розвідки Є.Михальського [15], Г.Самойленка, О.Самойленка [16]. Наукові дослідження пострадянського періоду дають підстави сьогодні говорити про більш ніж 200-літню історію Гімназії, відлік якої почався 1805 року.

Наразі стає зрозуміло, що для усвідомлення значущості події – урочистого відкриття 4 вересня 1820 року Гімназії вищих наук, важливо враховувати складну попередню роботу, яка тривала впродовж п'ятнадцяти років і у ході якої під потужним впливом просвітницьких ідей доби формувалася концепція навчального закладу. Згодом її плідність підтвердилася появою у літературних колах наприкінці 1820-х – початку

1830 рр. випускників Гімназії – Гоголя, Кукольника, Любича-Романовича, Гребінки, Білевича, А.Бородіна, Прокоповича, П.Лукашевича, ін. – авторів різножанрових творів і перекладів, яких за естетичною природою сьогодні небезпідставно сприймають як літературну школу.

Виходячи з доступних архівних та історичних матеріалів, накопиченого аналітичного матеріалу, ми пропонуємо виділити в історії Гімназії декілька періодів, що дозволить окреслити специфіку формування гуманітарного профілю навчального закладу.

Перший період – 1805–1815 роки – пов'язаний з діяльністю І.А.Безбородька. На цьому етапі становлення Гімназії його роль як спадкоємця капіталів і провідника ідей О.А.Безбородька, починаючи із "Записки" 1805 року і до самої смерті, була визначальною. Відомо, що здійснена О.А.Безбородьком на схилку життя добродійницька пожертва призначалася для "Виховного будинку на користь богоугодних закладів". Як пояснював Н.Кукольник, схильні до філантропії російські вельможі саме наприкінці своєї служби брали участь у благодійницьких проектах, залишаючи по собі пам'ять. Князь Безбородько "про заснування якогось навчального закладу і не думав", оскільки "на науки й училища не було вже моди" [2, с. 12].

Рішення про використання коштів для відкриття саме Гімназії вищих наук викристалізувалося згодом, під впливом потоку просвітницьких ідей у річищі суспільних реформ доби Олександра І. Важливу роль у їх реалізації відігравали члени Негласного комітету, неофіційного дорадчого органу при імператорі: П.Строганов, А.Чарторийський, В.Кочубей, М.Новосільцев – колишні члени "гуртка Великого князя", "люди молодого покоління того кола... Усі вони... були виховані під безпосереднім впливом часу й всі більш чи менш ревно віддані були новим суспільним ідеям, які розповсюджувалися тоді з Франції й преображали європейське життя" [17, с. 69]. Прикметно, що до оточення імператора входив В.П.Кочубей, племінник і вихованець О.А.Безбородька, який отримав блискучу освіту за кордоном і зробив кар'єру у неповних тридцять років. Недоброзичливці казали про нього, що він знає Англію краще, ніж Росію. Ймовірно, саме через таких представників молодого покоління проникали до Росії європейські ідеї освіти, реформування й гуманізації суспільства.

Одним з перших кроків Олександра І було зняття заборони на ввіз до Росії товарів, у тому числі книг та музичних нот, видання указу, який звільняв від нагляду поліції "науку і мистецтва", сприяв розвитку видавничої справи. Утворене в 1802 році внаслідок реорганізованої системи державного управління Міністерство народної освіти з чіткою структурою здобувало широкі, аж до цензурного контролю, повноваження. Реформа-

торські кроки, закладені у "Попередніх правилах народної освіти" (26 січня 1803 р.), передбачали інтегруючу чотириступеневу освітню модель. Окремі положення цього документа були включені до уставів навчальних закладів. Особливі права здобували університети, які мали найвищий освітній статус і ставали адміністративними центрами у шести навчальних округах з підпорядкуванням навчальних установ нижчої ланки. Статус останніх, структура, права, обов'язки та ін. були закріплені "Статутом навчальних закладів, підпорядкованих університетам" у листопаді 1804 року. Як зауважував Н.Кукольник: "Освіта Росії у перші роки славного царювання зробилася думкою і уряду і суспільства майже винятковою. Настала на навчання і подвиги мода; вельможі наші... з'їжджалися на екзамени до гімназії, або в інші, ще менш важливі училища слухати, як дітлахи читали затверджені вірші Ломоносова і Державіна... Не було такої школи у Петербурзі, де б не можна було на публічному чи окремому екзамені зустріти когось з російських вельмож, і вже неодмінно Ніколая Ніколайовича Новосільцева і князя Адама Чарторизького, які відвідували без винятку всі навчальні заклади" [2, с. 12].

Отже, наміри щодо використання благодійницької пожертви О.А.Безбородька, доповненої внеском І.А.Безбородька, для запровадження саме навчального закладу якнайповніше відповідали освітній реформі 1803–1804 рр., завдяки якій піднімалися Дерптський (1802), Вільненський (1803), Харківський і Казанський (1804) університети, Петербурзький педагогічний інститут (1804), Ярославське училище вищих наук (1805). Крім В.П.Кочубея, ідеєю відкриття подібного закладу зацікавився також і відомий діяч олександрівської доби О.Б.Куракін. У квітні 1805 р. В.П.Кочубей повідомляв І.А.Безбородька, що "загальнокорисний заклад імені покійного князя" може бути створений за прикладом "п.Демидова, котрий в Ярославлі заснував Гімназію вищих наук, тобто училище певним чином університетові відповідне" [18, с. 301]. Обізнаний і впливовий вельможа підтримував замисел І.А.Безбородька про відкриття такого закладу саме в Україні, оскільки "Малоросія університету не має, та й дворянські училища... відбутися не можуть, будши невідповідними загальній системі для училищ прийнятій, то суттєва користь для краю цього бути може, якщо ви спорудите подібний заклад" [Там само]. Налаштований на досягнення результату, В.Кочубей застерігав благодійника: "Якщо ви на щось наважитесь, то аби вже наскільки можливо не применшувати намірів ваших, і краще вже ні до чого не братися, ніж зробити щось не уповні", наголошуючи на тому, що про пожертву графа "все місто говорить". З багатьма впливовими людьми це питання обговорював Куракін, а Кочубея

з цього приводу розпитувала сама імператриця. Тому, на переконання останнього, "повинно, щоб зроблене було щось цілковите або нічого" [18, с. 302]. Викладені В.Кочубеєм у посланні до "дядечка графа Іллі Андрійовича" слушні поради щодо розміщення капіталу для забезпечення Гімназії доповнював проект листа, якого І.А.Безбородько мав подати імператорові. До листа, на думку В.П.Кочубея, варто долучити "план і фасад для Гімназії", який він брався замовити. Про усвідомлене розуміння, але у сенсі духовного оновлення Чичикова, писав Гоголь у другому томі "Мертвих душ": слід будувати нове, "а новое еще не начиналось, потому что не пришел от архитектора определительный план" [19, с. 124].

Ідея запровадження новітнього вимагала чіткого бачення, якою повинна бути нова споруда. Нічого подібного за масштабами й цілями на українських землях ще не було. Розмах реформ перших років правління Олександра I вражав прихильників ідеї засвоєння культурних здобутків Заходу. У цьому розумінні революційність планів споріднюється діянням Петра I, який відкрив "вікно в Європу". Росія потребувала змін, розвитку наук, поширення знань, формування духовних цінностей, руху вперед. Інші ставилися до задумів Олександра з обережністю, нове відлякувало, вимагало надзусиль, змушувало задумуватися над тим, як зберегти звичний стан речей, що цілком влаштовував. Особливого значення для молоді початку XIX ст. набуває здобуття якісної освіти, яка є беззаперечною умовою для майбутньої реалізації. Заснована на кращих досягненнях гуманітарних європейських знань, освіта за своїм характером була антропоцентричною, що значною мірою зумовлювалося специфікою часу. У полі зору опиняється людина у численних суспільних, соціальних зв'язках, у тісному контакті з природою. Початок XIX ст. – романтична доба, яка унормовує особливий тип світогляду і світовідчуття. Пробуджена суспільними процесами особистість виявляє інтерес до навколишнього світу, природи, власних думок і відчуттів й відчуває особливу потребу виразити ці відчуття. Засобом вираження стає художня творчість, слово, музика, малярське мистецтво.

Тож амбітним планам поширення наук і мов на українських землях мали відповідати й майбутня будівля Гімназії, а також місце її розташування. Обранням місця для ніжинської Гімназії В.Кочубей був задоволений: "Місце це настільки гарне, що у тутешньому холодному кліматі видаватиметься раєм небесним. Я признаюся, що й сам був зачарований ним під час проїзду до чужих країв, і тепер дивуюся, як у Малій Росії такий сад англійський є" [18, с. 302]. Передбачливий вельможа під великим секретом цікавився у І.А.Безбородька: "що б могло бути вам

приємним... якби з нагоди пожертви вашої, государеві забажалося ... виявити вам прихильність свою" [18, с. 303]. Адже було відомо, що благодійництво не тільки схвалювалося, пропагувалося, але й відзначалося імператорськими відзнаками.

"Вірнопідданське прошеніє" про заснування в Малоросії "училища виших наук", "від якого можна сподіватися на велику користь... особливо для тих незаможних дворян й іншого стану молодих людей, котрі через бідність свою не можуть мати достатніх способів для приготування себе до служби" його імператорській величності, І.А.Безбородько подав Олександрю I 19 липня 1805 року [20, с. 1240]. Конфірмоване "прошеніє" закріплювало за новостворюваним навчальним закладом назву: "Гімназія вищих наук князя Безбородька", яка з ініціативи Кочубея попередньо обговорювалося серед членів ради і зберігала для нащадків ім'я благодійника. На меті Кочубея було "показати справжню ціль наміру" І.А.Безбородька і його "бажання... присвятити заклад цей пам'яті брата" [18, с. 304]. Граф І.А.Безбородько, наважившись на реалізацію надскладного проекту, небезпідставно розцінював власні діяння як подвиг і хотів увічнити пам'ять про них у потомстві: "У конфірмованому Імператором моєму прошенію нагадувалося, щоб називалася гімназія князя Безбородька. Але оскільки, крім заповіданих сум покійним братом моїм, назначаються інші від мене благодійницькі старання заради загального блага, до того ж і місце, і пропозиція училища йде від мене: тому щоб це не стерлося з часом у пам'яті нащадків, справедливність вимагає, щоб було додано до слів "Гімназія князя Безбородька" такі: "заснована по смерті братом його графом Безбородьком" [15, с. 12]. У зверненні до імператора незадовго до відкриття Гімназії А.Г.Кушельов-Безбородько просив назвати нову школу "Ліцей князя Безбородька", свідомо орієнтуючись на вже існуючі Царськосільський та Рішельєвський ліцеї. Саме такі заклади, які поєднували гімназійні та університетські навчальні курси, відповідали запитам дворянства. Відповідно до постанови 1809 року "Про правила надання чину з цивільної служби і про випробування в науках для надання чину колезького асесора і статського радника", дворянство було змушене враховувати залежність службової кар'єри від університетського диплому. Намір А.Г.Кушельова-Безбородька відкривав більші можливості для нового навчального закладу, проте, навіть за підтримки В.П.Кочубея, ідея створення ліцею на засадах благодійництва не отримала схвалення. У Міністерстві духовних справ і народної освіти також не погоджувалися з пропозицією щодо перепрофілювання Гімназії у ліцей і трималися думки: "Запровадження знову ліцеїв де б то не було не узгоджується з

загальноприйнятою ...системою народної освіти у державі" [5, с. 9]. Така позиція, на думку Є.Петухова, була викликана "зміною поглядів" міністерства.

І.А.Безбородьку вдалося залишити пам'ять по собі у величній споруді, увінчаній фамільним девізом "Labore et Zelo". І хоч благодійникові не пощастило дожити до завершення будівництва, проте і в такому вигляді будова справляла враження на мешканців міста і приїжджих, про що свідчать опубліковані Л.Синицьким записи І.М.Долгорукого. У 1810 році майбутня Гімназія видавалася "абсолютно дивовижною будівлею, розпочатим тоді будівництвом... Цей будинок будується з цегли і завдовжки буде 40 саж., перший поверх вже виведений; років за 3, можна гадати, і весь корпус закінчиться". Як зауважував, не надто переобтяжуючи себе точними фактами, автор записок: "Ніжин... вже і тепер ним пишаться може, а з часом прославиться у вченому світі. Гр.Безбородько пожертвував мільйон рублів на те тільки, щоб тут заснувати величезну гімназію для греків і малоросіян" [21, с. 439]. Робота зі спорудження будівлі Гімназії велася протягом 1808–1817 рр., перетворюючись у буквальному розумінні на пам'ятник І.А.Безбородьку, який у 1815 році пішов з життя [13, с. 18–19]. Про завершений вигляд згадував І.М.Долгорукий під час других відвідин у 1817 році: "Закладений при мені корпус для училища вищих наук на утриманні гр.Безбородька, цілком закінчений і скоро відкриється в ньому вертоград словесності. Замок великий на 4 поверхи, весь кам'яний, з великою колонадою, фасад франтуватий..." [21, с. 439–440]. Як бачимо, за декілька років до фактичного відкриття Гімназії громадська думка засвоїла ідею грандіозного проекту поширення гуманітарних знань на Лівобережній Україні.

Блокам'яною будівлею не переставав захоплюватися Н.Кукольник по закінченні навчання у Гімназії вищих наук. "Ліцей має вигляд істинно величний", – писав він у власноруч редагованому тижневику "Иллюстрация" (1846), супроводжуючи текст гравюрою із зображенням Гімназії. Визнаючи згодом, що йому не відомо, хто був архітектор, який "накреслив проект головного корпусу", він зауважував: "креслення викриває художника з великим смаком і ймовірно належить одному з кращих того часу архітекторів" [2, с. 15]. Як потім писав у своїх спогадах професор історії, географії і статистики Гімназії вищих наук К.А.Мойсєєв: "План для головного корпусу училища був накреслений за призначенням графа Іллі Андрійовича Безбородька в С.-Петербурзі знаменитим архітектором Варенги... При спорудженні невідступно знаходився архітектор Лукині, якого граф І.А.Безбородько, за вказівкою самого Варенги, запросив бути

рушієм робіт і виконавцем його плану" [15, с. 18]. Колишній інспектор над пансіонерами Гоголем і Кукольником цікавився історією споруди не випадково, оскільки конференцією Гімназії було підтримано думку Д.О.Яснєвського, третього її директора, про необхідність "створення історії Гімназії", про що й було записане відповідне рішення у журналі конференції 27 жовтня 1827 року. Професором, котрому доручили цю роботу з наданням "секретарями Гімназії всіх необхідних відомостей та довідок на його вимогу", був К.А.Мойсеєв. Зауважимо наразі, що про нього як про викладача історії, географії й статистики згадували Гоголь у листі до В.Тарновського і Є.Гребінка в епіграфі до свого твору. Гімназичним професором історія не була створена, хоч деякі свідчення він зібрав [3, с. 2]. Відомо, що архітектор "Варенги" (йдеться про Д.Кваренги) названий Мойсеєвим помилково. Автора проекту Луджі Руска, ймовірно, підшукав Кочубей [22]. Як вважають сучасні мистецтвознавці, виконана за проектом столичного зодчого будівля Гімназії ввібрала в себе риси "архітектурного середовища Петербурга" і, крім того, "виховувала смак і диктувала до певної міри манеру поведінки" [7, с. 25–27].

Згодом свою оцінку споруді дав Н.Кукольник: "Середина на два поверхи прикрашена витонченою колонадою, хоча, на жаль, проліт портика завузкий; з обох боків підносяться триповерхові крила... У ті часи любили будувати міцно; стіни будівлі зведені зумисне товсті; це було причиною, що споруда, вимагаючи тривалого осідання, не могла посуватися швидко" [2, с. 15]. Про те, що будівля зводилася на віки, свідчив і К.Мойсеєв: "Будівлю взялися будувати міцно. Приготовані для неї матеріали і спосіб будівництва були запорукою, що воно не страшатиметься часу впродовж багатьох сторіч" [15, с. 18].

Природно, що заслуги І.А.Безбородька зі зведення величної споруди Гімназії, яка гармонійно вписалася у місцевий, помережаний банями церков і вежами дзвіниць ландшафт, були високо оцінені. Майбутня Гімназія мала відігравати домінуючу роль не тільки візуально. Вона повинна була слугувати подразником для багатьох амбітних молодих людей, які прагнули здобути знання і, відповідно, вищий суспільний статус. Саме вміло пробуджені й скореговані амбіції, забезпечені якісним рівнем навчання, не дозволили б "задремать и закиснуть", що неминуче траплялося, як визначав герой Гоголя, "от недостатка просвещения". Нова школа повинна перед молодими людьми ставити мету і давати справжні знання, прямо протилежні від тих, що отримав інфантильний Платон Платонов. Вихідці Гімназії не повинні були задаватися питанням, яким переймається герой другого тому "Мертвих душ": "Вот мы просветились,

слушали в университеті, а на что годимся? Порядку жить... не вучился... Оттого ли, что я бестолково учился?" [19, с. 83]. Водночас монументальна, неприродно велична для цієї місцевості споруда слугувала переконливим доказом стабільності обраних просвітницьких орієнтирів. Саме тому на особливу увагу заслуговує діяльність графа І.А.Безбородька як одного з провідників ідеї впровадження освіти у Малоросії. Дослідники звертають увагу, що "Гімназія вищих наук до заснування Київського університету (1833) і при тогочасному занепаді Київської духовної академії, як загальноосвітнього вищого закладу, при віддаленості і слабкому ще розвитку Одеси, як привабливого центру на півдні, була єдиним передовим за типом, вищим учбовим закладом на всьому південному заході, у всій Малоросії, що саме і мав на увазі Безбородько" [6, с. 11–12]. Інші дослідники вбачали вмотивовану перевагу Ніжина як плацдарму з розповсюдження знань над Києвом, перш за все, у географічних чинниках і у ментальній відмінності розділених Дніпром міст: "Власне фундація цього вищого закладу саме в Ніжині не була випадковим явищем, примхою його засновника, а обумовлювалася тим місцем, яке займав Ніжин у ряді малоруських міст. Деякі говорять: чому заклад цей влаштований не в Києві, віддаленому лише трохи більше ніж за сто верст, природному й історичному центрі Малоросії? Але річ у тому, що Київ вже лежав по іншу сторону Дніпра і на той час був більш польським, ніж російським або малоруським містом, яким і залишався майже до останнього польського повстання 1863 року" [23, с. 15].

Майже одразу після Указу про заснування Гімназії розпочалася робота з підготовки "плану утворення цього училища". Попечитель Харківського учбового округу Северин Потоцький віддав розпорядження керівництву Харківського університету підготувати необхідний план і штат, особливо наголошуючи "на виконанні з усією точністю волі благодійника", викладеної у "Записці" І.А.Безбородька, – "щоб діти особливо незаможних дворян й іншого стану людей, які через бідність свою не мають спроможності до власної освіти, знаходили в гімназії цій численні засоби до набуття знань з наук і мов, потрібних для всякого роду державної служби й інших станів: благодійні ці наміри... розповсюджуються і на саме... виховання" [15, с. 13]. У майбутніх вихованців, таких як М.Гоголь, з відкриттям Гімназії вищих наук поставали ширші перспективи: "Принадно було для батьків дати синові добру освіту і разом з тим побачити його після закінчення курсу з правами університету, тобто дати йому ту пільгу, яку Уряд присвоїв нововідкритому училищу за зразком знаменитого Царсько-сільського ліцею" [24, с. 212]. Раніше на малоросійських землях діти

незаможних дворян мали доволі обмежені можливості для здобуття знань та естетичного виховання. Не одразу прийшло їм усвідомлення, що лише домашньою освітою, не підкріпленою навчанням у освітньому закладі, служіння, "нужного для блага государства", неможливо забезпечити. Так, як не розуміє Чичиков Хлобуєва, який, не маючи шматка хліба, "детей учит танцованию". А ще їм приймає рішення перебраться до міста, роблячи це "для детей: им нужны будут учителя". Вдома доступні лише мінімальні знання: "еще можно достать учителя закону божію; музыке, танцованью ни за какие деньги [нельзя] достать" [19, с. 86].

Граф Безбородько висував також ідею викладання предметів не тільки зарахованим до пансіону, але і "стороннім учням понад встановленої кількості, які, ...приїжджаючи до міста Ніжина, житимуть за власні кошти на квартирах". Пансіон передбачалося утримувати за рахунок капіталу І.А.Безбородька, що забезпечувало б "безтурботний прожиток незаможним юнакам, відкриваючи їм надійний шлях до освіти" [15, с. 13].

Задумана концепція освіти передбачала викладання дисциплін, які виходили за межі навчальних програм звичайних гімназій: "логіка і риторика, право природне, народне і право цивільне вітчизняне, політична економія, сільське господарство, статистика російської держави, загальна історія й географія і науки, що відносяться до торгівлі й технології. Крім цих предметів можуть викладатися науки, які найбільше використовуються у суспільстві, такі як: тригонометрія і алгебра, оскільки перша потрібна для механіки і землевиміру, а друга в бухгалтерії; хімія, оскільки вона необхідна для технології і землеробства, ботаніка для вивчення найуживаніших трав і цивільна архітектура, природна історія і дослідна фізика, щоб запропонувати тільки загальне поняття про ці науки; охочі ж присвятити себе вченому поприщу можуть продовжувати і завершувати як ці, так і інші науки в університеті. Мови можуть викладатися російська, французька, німецька, італійська і латинська" [15, с. 14]. До розробки плану і штатного розпису залучалися О.Стойкович, І.Рижський, представники Харківського університету, а також М.Фус, чиновник Головного правління училищ. Базові положення у редакції останнього і були винесені на розгляд та затвердження. Розроблене Головним правлінням училищ при Міністерстві народної освіти "Начертание" загального плану й уставу Гімназії за зразком Демидівського училища, передбачало можливість отримання знань, як у обсязі звичайної гімназії, так і, відповідно до волі засновника, засвоєння "вищих наук для тих, хто закінчив гімназичне навчання і бажає набуті знання вдосконалювати" [15, с. 17].

Таким чином, на першому етапі становлення Гімназії важлива роль у розвитку на меценатських засадах освітніх ідей Лівобережної України

належала І.А.Безбородьку, представнику роду Безбородьків. Замисел запровадження першого університету для малозабезпечених дворян отримував реалізацію за сприяння відомих діячів періоду освітніх реформ Олександра І В.П.Кочубея і О.Б.Куракіна. Головна робота була сконцентрована у декількох напрямках, пов'язаних з підготовкою документації про відкриття Гімназії та проекту майбутньої споруди, акумуляцією фінансових засобів, забезпеченням та доставкою будівельних матеріалів для спорудження її та, чи не найголовніше, розробкою концептуальних засад структури і змісту нової школи.

1815–1821 роки – етап у становленні Гімназії вищих наук, своєрідність якого визначена діяльністю А.Г.Кушельова-Безбородька і В.Г.Кукольника. У цей період продовжувачем благодійницької справи роду Безбородьків, яка врешті увінчалася відкриттям Гімназії вищих наук, став О.Г.Кушельов-Безбородько. Освітня політика Олександра І зазнала змін, уповільнилися реформи, проте стали очевидними результати її перших років. Так, цілий ряд учених-енциклопедистів, запрошених 1803 року до Росії для викладання у новостворених університетах, стали провідниками передових освітніх ідей та методик, авторами навчальних посібників, вчителями і наставниками. Серед запрошених був В.Г.Кукольник, майбутній директор Гімназії, справами якої він переймався ще задовго до свого призначення [4, с. 170].

На цій стадії розвитку на діяльності Гімназії вищих наук позначилися зміни у галузі, керованій новоствореним Міністерством духовних справ і народної освіти. Як зазначають дослідники, поява останнього відповідала державній політиці у сфері освіти, базові засади якої закладалась у 1815–1817 роки: "щоб Християнське благочестя було завжди основою істинної освіти" [25, с. 375].

Значних зусиль до розробки освітньої концепції – від створення проекту Уставу і "накреслення навчального курсу" до реалізації – відкриття Гімназії вищих наук у 1820 році та впровадження навчання – доклав майбутній почесний попечитель закладу граф О.Г.Кушельов-Безбородько. Здобувши прекрасну освіту у неповних двадцять років, свідомий важливості поставленої мети, наступник І.А.Безбородька продовжив фамільну справу. Під його патронатом було завершено будівництво головної та інших споруд навчального закладу, про що 6 червня 1818 року він повідомляв міністра Міністерства духовних справ і народної освіти О.М.Голіцина.

За кілька днів по тому О.Г.Безбородько надіслав на ім'я Олександра І "Прошеніє" зі звітом про фінансове забезпечення Гімназії вищих наук.

Окремо повідомлялося про здійснення ним грошової пожертви, до якої також додавалося 2500 томів бібліотеки князя Безбородька, що підтверджувало його прагнення забезпечити якісну гуманітарну освіту вихованцям навчального закладу. Варто зазначити, що з цього дарунка почала формуватися славнозвісна бібліотека Гімназії, її поповнення через пожертви і подарунки формувало традицію закладу, виховувало шанобливе ставлення до знань і книги, пробуджувало жагу пізнавати нове.

Того ж 1818 року О.Г.Кушельовим-Безбородьком була надіслана О.М.Голіцину "Записка" з викладом плану діяльності Гімназії, відповідно до якого передбачалися чотири дворічні курси навчання. Викладання "повинно бути улаштоване так, щоб юнацтво, що вчиться, могло набувати достатні й ґрунтовні знання" наук, які готували до цивільної, переважно юридичної, служби, діяльності у промисловості й сільському господарстві.

Міністерством духовних справ і народної освіти затверджувалася наступна структура викладання у Гімназії: "Навчальні предмети, відповідно до такого типу закладів, розподіляти на три триріччя так, щоб вони продовжувалися поступово в трьох розрядах для зручності, відносячи викладання вищих наук до останнього розряду або триріччя" [5, с. 9]. Так закладався принцип навчання у Гімназії, відповідно до якого "вищі", за програмою університетів, науки мали вивчатися слухачами останнього триріччя у розрахованому на дев'ять років курсі, а саме сьомого, восьмого і останнього, дев'ятого, класів. Останнє триріччя і забезпечувало випускникам можливість отримати право на чин з улаштуванням на цивільній чи військовій службі. Своє свідоме ставлення до навчання у старших класах висловлював Є.Гребінка у листі до батьків від 2 листопада 1827 року: "У нас тепер багато роботи: всі лекції читаються по-університетському, бо ми за 7 місяців станемо студентами гімназії, тобто поступимо в академічний клас" [26, 522]. Своєрідно відлунує ідея такої пріоритетності останнього триріччя у другому томі "Мертвих душ": "для малоспособных... был коротенький курс. Но способные должны были... выдерживать двойное ученье. И последний класс, ... для одних избранных. Вовсе не походил на те, которые бывают в других заведениях" [19, с. 12].

Викладена у "Записці" програма була затверджена Міністерством у більшості положень. Вона відповідала новим тенденціям у гуманітарній сфері, виявом чого в останнє десятиліття правління Олександра I стала вимога запроваджувати освіту у світлі релігійно-політичних ідей "Священного Союзу" [27, с. 814]. Як зазначав М.Арістов, "настав поворот від розвитку освіти до розумового застою..., зі школи робили монастир" [10, с. 85]. Саме тому окремий розділ "Записки" О.Г.Кушельова-Безбородька

розкриває план і зміст релігійного виховання: "Упродовж усього навчання особлива увага повинна звертатися на навчання вихованців догматам релігії і щоб для цього слід запровадити для 1-го і 2-го курсу один клас катехізису і для 3-го і 4-го один клас викладу догматів віри і тлумачення обрядів Греко-російської церкви" [15, с. 22]. Широкий перелік "наук, мов і мистецтв, яким навчають вихованців", містив шостий розділ програми, що переконливо свідчив про енциклопедичний характер освіти у майбутній Гімназії.

Перебування О.Г.Кушельова-Безбородька з дипломатичною місією у європейських країнах за два роки до фактичного відкриття Гімназії дозволило вивчати досягнення європейської освіти і педагогіки – відвідувати лекції у навчальних закладах, спілкуватися з відомими вченими і професурою. Широко обізнаний у науках, Кушельов-Безбородько прагнув "не тільки бачити зовнішню будову, але і методу викладання взагалі і окрему систему кожної науки". Відомо, що він здобув прихильність самого Песталоцці, котрий йому "докладно і з особливою ретельністю показував всі класи, методи і системи". Велике враження на О.Г.Кушельова-Безбородька справила зустріч з бібліотекарем Болонського університету поліглотом Мезофанті, з ним буде знайомий і Гоголь. Зміст бесіди про російську літературу свідчив про рівень літературних уподобань не тільки знаменитого італійця, але й майбутнього російського просвітителя [4, с. 170–171].

До розробки концепції навчання у Гімназії долучився і її майбутній директор В.Г.Кукольник. Про це свідчить листування Кушельова-Безбородька з батьком, відставним адміралом Г.Кушельовим: "...я був з Кукольником у графа Віктора Павловича. Він мені прочитав проект, поданий йому комітетом... Я узявся зробити зауваження до нього – і в неділю увечері знов у нього зберемося" [4, с. 172]. З листів також відомо, що з В.Г.Кукольником велися попередні розмови і про його майбутнє призначення.

ний О.Г.Кушельовим-Безбородьком досвід європейської та ідеї вченого-просвітителя В.Г.Кукольника позначилися на новій редакції проекту, який з деякими змінами і скороченнями був затверджений: "Подібний виклад всіх занять кожного року по цьому училищу, який міститься в представленому проекті, зайвий; а замість того скласти його тільки зі вступу, який у ньому написаний в досить доброму дусі, і повинен залишатися весь без змін; потім же короткий розподіл предметів навчальних на три триріччя із загальною назвою цих предметів в кожному триріччі і нарешті згадати коли мають бути іспити: в чому ж саме екзаменувати..." [15, с. 29]. Як свідчив Н.Кукольник, у розробленій В.Г.Кукольником "початковій програмі" дев'ятирічного викладання наук

знаходила втілення ідея "освіти загальної, майже енциклопедичної". Так, наприклад, у першому класі учні мали навчатися: "російській граматиці до дієслів, каліграфії, читанню слов'янського друку і церковних чисел, катехізису, священній історії, чотирьом першим правилам арифметики і римському численню, читанню латиною і латинській граматиці (відмінам); понад те читанню французькою, німецькою і грецькою; з цих мов вимагалися неодмінно дві, за призначенням батьків". Прикметно, що у перший рік свого перебування у Гімназії Гоголь виявляє цікавість до усіх іноземних мов, просячи батьків надіслати "Латинскую грамматику Бандыша-Каменского, Латинский Лексикон, Французские разговоры и Немецкие разговоры". А стосовно вивчення ще й грецької він просить поради: "советуете ли мне учиться греческому языку, которого профессор уже приехал?" [28, с. 37, 40].

Закладений у програмі принцип послідовності, поступового переходу від простого до складного, дозволяв опановувати науки, сам же її зміст "виявляє, чому міг навчитися... вихованець старанний і які міг добути основи для продовження своєї освіти" [2, с. 16–18]. Починаючи з перших кроків існування, у Гімназії дотримувалися того принципу. Матеріал ускладнювався поступово, про що свідчать архівні документи. Так, у лютому 1822 р. у третьому класі, де навчався Гоголь, проходили російську граматику, у четвертому – логіку, у п'ятому – риторику. Як звітував професор Нікольський, учні проходили відповідно "из российской грамматики – в словосочинении до сочинения имен с глаголами общими и повторяли предварительно словопроизведение по "Грамматике", изданной Главным управлением училищ" (успішність Гоголя оцінена найвищим балом), "из логики – главу о понятиях и их разделении по запискам, составленным из оснований "Логике" Баумейстера и профессора Лодии", "из риторики – введение вообще о красноречии потребных к нему пособиях и его разделении по записках, составленных из "Риторике" Ломоносова и "Риторике" Никольского" [29].

Указ Імператора про "заснування в місті Ніжині Гімназії вищих наук князя Безбородька" від 19 квітня 1820 року привів у дію механізм безпосереднього відкриття навчального закладу з численними "приписами" та розпорядженнями, які вимагали надзусиль від почесного попечителя О.Г.Кушельова-Безбородька і першого директора В.Г.Кукольника. Кандидатури майбутніх викладачів Гімназії узгоджувалися з В.Г.Кукольником у травні-червні 1820 року. Розповсюдженню звістки про новий навчальний заклад сприяла публікація у газетах оголошення "Про відкриття навчання в Гімназії вищих наук князя Безбородька" з пансіоном для учнів [8, с. 5].

Прибуття 26 серпня 1820 року до Ніжина новопризначеного директора Гімназії В.Г.Кукольника майже збіглося у часі з прийомом перших учнів. Так, Семен Коханович був зарахований казеннокоштным учнем 26 серпня, прийом прибулих відбувався протягом року [30, с. 7]. Така практика застосовувалася і у подальшому, оскільки Гімназія була зацікавлена у збільшенні кількості вихованців. Відомо, що Гоголь прибув на навчання 1 травня 1821 р., тобто незадовго до закінчення навчального року. Як стає зрозуміло, до проблем з узгодженням документації, технічного й господарського забезпечення діяльності Гімназії, додалася чи не найважливіша – безпосередня організація навчання учнів, які прибували. Досвід В.Г.Кукольника, який свого часу заміняв ректора Санкт-Петербурзького університету, був радником правління, інспектував навчальні заклади міста, став при нагоді в умовах новоствореної Гімназії. Наміри В.Г.Кукольника спиратися у цьому важливому починанні на однодумців сприймалися як продовження традиції, закладеної благодійниками Гімназії вищих наук: "старався розбірливо, без пристрасті і необачності, підшукувати у професори таких людей, які ...поєднували б у собі тверде і належне сучасному рівню знання свого предмету з любов'ю до нього, яка пробуджувала б завжди любов і в учнів" [31, с. 141]. Такими ж критеріями керувався й О.Г.Кушельов-Безбородько, який особисто запросив на посаду учителя малювання художника К.С.Павлова, чий талант мав безперечний вплив на формування естетичних запитів гімназистів. "Ежели бы вы увидели, как я теперь рисую" [28, с. 45], – так радісно повідомляв батьків Гоголь-гімназист, все життя зберігаючи у собі "маленькую страсть к живописи", яка ще у Гімназії стала одним із засобів творчого самовираження й самоствердження.

За поданням почесного попечителя був затверджений на посаді професора німецької словесності І.Є.Міллер, послужний список якого свідчив про його активну наукову та організаторську діяльність. Проте через відому "моральну слабкість" Міллер не зміг підтвердити свої високі атестаційні характеристики, а деструктивною поведінкою впливав на моральну атмосферу нового колективу і підривав репутацію Гімназії.

На думку сучасного дослідника, штат викладачів уформував перший директор Гімназії: "Основний кістяк майбутніх професорів і учителів склався зусиллями В.Г.Кукольника, а не І.С.Орлая", як це стверджували Д.Іофанов і С.Машинський [32, с. 220]. Практична робота вимагала добору фахівців, тому В.Г.Кукольник, в першу чергу, спирався на тих, кого знав особисто, кого свого часу навчав. Перший лист директора Гімназії до попечителя Харківського учбового округу містить характеристики майбутніх викладачів: "3 представлених... перші троє були колись моїми учнями,

п.Пілянкевич у Замойськомму ліцеї, а пп.Нікольський і Шапалінський в Санкт-Петербурзькому педагогічному інституті, тому здібності та їхні дані мені достатньо відомі, й сподіваюся, що вони виправдають очікування начальства" [8, с. 12]. Допомагали і родинні зв'язки – І.Пілянкевич був братом С.М.Кукольник, дружини директора. Саме такий підхід і забезпечив фактичне відкриття Гімназії 4 вересня 1820 року. Згодом були затверджені на викладацьких посадах К.А.Мойсеев та син директора Пл.В.Кукольник. На родинні зв'язки покладалася після раптової смерті у лютому 1821 р. В.Г.Кукольника його вдова, але посісти місце директора Гімназії старшому синові, Павлові Кукольнику, не вдалося. Можливо, не такими вже й безпідставними були заяви С.М.Кукольник, що "все тутешнє і окружних місць дворянство на місце покійного чоловіка її бажає призначення в директори старшого сина її, Павла Кукольника" [3, с. 15], доктора права з 1815 року, автора 5-томного перекладу "Скороченої загальної історії" Луї Філіпа де Сегюра (1818–1820), виданого у Санкт-Петербурзі.

Подвижницька праця В.Г.Кукольника з перших днів директорства спрямовувалася на організацію навчання. Він вважав необхідними обов'язкові іспити для бажаючих вступити до Гімназії з тим, щоб "побачити ступінь знань в науках кожного, так само як їх недолік в мовах"; додаткові заняття з тими, хто під час іспитів виявить слабкі знання; до відкриття Гімназії належало "провести у всьому тому суворе випробування, і тоді відповідно до виявлених успіхів розподілити учнів по відповідних класах, згідно з положенням Статуту Гімназії" [7, с. 15–16]. У грудні 1820 року В.Г.Кукольник надіслав окружному начальству "Розклад навчальних предметів", зроблений... на перший випадок для занять вихованців, які почали з вересня місяця поступати в пансіон". Він враховував різний рівень підготовки вихованців, відповідав програмі першого з трьох курсів, забезпечував, крім щоденного вивчення Закону Божого і читання священних книг ("головного предмету нашого виховання християнського юнацтва"), викладання мов, російської граматики та каліграфії. Енциклопедична освіта В.Г.Кукольника дозволяла йому викладати декілька предметів: "латинську мову, російську граматику, арифметику и початки географії та історії". Варто зазначити, що, мабуть, не тільки широка обізнаність спонукала директора до читання більшості з предметів, але й відданість ідеї, якою він перейнявся задовго до відкриття навчання. У цьому розумінні він певною мірою втілював мрії багатьох людей, які прагнули здобути освіту, про справжнього вчителя. Подібні уявлення були не чужі й Гоголю. У створеному ним образі "незвичайного наставника" з другого тому "Мертвих душ" відтворено риси педагога з універсальними

знаннями і розумінням свого призначення: "Учителей у него не было много. Большую часть наук читал он сам. Без педантских терминов, напыщенных воззрений и взглядов, умел он передать самую душу науки, так что и малолетнему было видно, на что она ему нужна" [19, с. 13].

Як видно з "Розкладу навчальних предметів у Гімназії вищих наук князя Безбородька 1820 року", вже з перших кроків діяльності В.Г.Кукольника гуманітарна енциклопедична освіта втілювалася у життя шляхом інтенсивного викладання російської граматики й каліграфії (понеділок, четвер, п'ятниця, субота), іноземних мов – французької (понеділок, четвер, п'ятниця), німецької (вівторок, п'ятниця, субота), латинської (понеділок), історії (середа) та малювання (середа, субота) [33, с. 34]. Не останню роль у цьому відіграло те, що з 36-ти тижневих навчальних годин викладання 16-ти забезпечувалося безпосередньо В.Г.Кукольником.

Перший директор Гімназії займався справами Гімназії, опікувався нечисленними вихованцями із загостреною відповідальністю і високою вимогливістю до себе. У спогадах колишніх гімназистів, зокрема П.Редкіна, згодом відомого вченого і педагога, його постать змальована дещо ностальгічно-зідеалізовано: "Декілька місяців, проведених до смерті Кукольника першими вихованцями благородного пансіону, запровадженого при Гімназії, не можуть поставати у їхній пам'яті не інакше, як в рожевому світлі. В.Г.Кукольник залучив їх до власного свого сімейства, проводячи з ними майже невідступно весь денний час; дав їм першими наставниками двох старших своїх синів, Петра і Платона Васильовичів, а в товариші – молодшого, Нестора Васильовича..." [31, с. 141]. Спогади імператора Миколи I про В.Г.Кукольника мають інший, ледь не протилежний відтінок. Йдеться про навчання протягом 1813–1817 років синів імператриці Марії Федорівни, великих князів Миколи й Михайла Павловичів. Як свідчив російський імператор: "Я пам'ятаю, як нас з братом мучили двоє людей, дуже добрих, може статися, і дуже розумних, але обидва нестерпні педанти: покійний Балуг'янський і Кукольник. Один тлумачив нам, на суміші всіх мов, з яких не знав гарно жодної, про римські, німецькі і бозна-які ще закони; інший щось про уявне "природне право"... І що ж виходило? На уроках цих панів ми або дрімали, або малювали яку-небудь дурницю, іноді власні їх карикатурні портрети, а потім до іспитів вивчали дещо "в долбашку", без результату і користі для майбутнього. Здається, краща теорія права – добра моральність, а вона повинна бути в серці незалежно від цих абстракцій і мати у своїй основі – релігію" [34, с. 210]. Попри негативізм виказаної в імператорових спогадах оцінки, очевидно, що для автора пріоритетними були категорії релігійно-морального плану, тоді як,

позбавлене мотивації вивчення наук навіювало сон і породжувало скептичне ставлення до надміру відповідальних наставників. Такою ж відповідальністю позначилася діяльність В.Г.Кукольника на посаді директора Гімназії, його ставлення до своїх обов'язків було "ідеальне, цілком відповідало тій високій думці, яку мав про нього не тільки почесний попечитель, але і попечитель Харківського учбового округу З.Я.Карнеєв" [5, с. 13]. Пояснення прихильності З.Карнеєва, який мав нагоду переконатися "у відмінних" фахових достоїнствах В.Г.Кукольника, можна шукати ще й у їхній відданості місіонерським ідеям масонства: "Я сердечно радий з Божого благословення мати вас помічником у облаштуванні такого учбового закладу, який обіцяє велику для малоруського краю користь" [2, с. 7].

Своїми враженнями від знайомства з В.Г.Кукольником ділився з В.О.Гоголем-Яновським його полтавський сусід і далекий родич М.М.Щербак. Полтавське дворянство з прихильністю поставилося до можливості навчати дітей у Ніжинській гімназії. Рішення віддати на навчання Гоголя до Гімназії визрівало у В.О.Гоголя-Яновського, тому його цікавила думка М.Щербака, який у жовтні 1820 року влаштував на навчання свого сина і знайшов там "лише одного директора пана статського радника Кукольника і двох наглядачів". М.Щербак свідчив: "Директор, як зміг я помітити під час свого короткочасного перебування в Ніжині, видався мені людиною освіченою, доброю й ревною до дітей" [35, с. 512]. Спостереження М.Щербака перегукуються зі свідченнями П.Редкіна, який розкривав деякі особливості педагогічної системи В.Г.Кукольника: "Частими бесідами своїми, наповненими батьківською уважністю, ніжністю, дружньою простотою, педагогічною досвідченістю, живою цікавістю, широкою ученістю, плідною освіченістю, він очищав відчуття, розвивав розум, пом'якшував серце і укріплював волю вихованців своїх, спрямовуючи їх до всього прекрасного, істинного, високого і доброго" [31, с. 141].

Завершує визначений нами як підготовчий етап у розвитку Гімназії, дев'ятимісячний період колегіального правління після смерті В.Г.Кукольника. Воно утворилось у лютому 1821 року з метою забезпечення діяльності пансіону та продовження викладання. "Тимчасове правління" складалося, як свідчив М.Лавровський, з "незначного зібрання молодших професорів, які тільки-но з'їхалися з різних сторін до Ніжина, які не встигли ще достатньо ознайомитися один з одним, вважаючи себе рівними за званням і службою". Вони не мали такого авторитету серед батьків вихованців, тієї особистої довіри, які були у В.Г.Кукольника, та й самі визнавали, що не пристосувалися до особливостей цього краю, не знали міста, у якому доводилося працювати [3, с. 12]. Про значущість фігури

першого директора свідчить і лист батька Гоголя від 12 лютого 1821 року. Як стає зрозуміло з листа, рішення про влаштування сина у Гімназію вищих наук у родині Гоголів було прийняте, залишалось тільки отримати згоду керівництва закладу. Батько Гоголя, який свого сина "цілковито вже приготував до віддання у ніжинський пансіон", вдруге звертався до В.Г.Кукольника з проханням: "Прошу Вас, Милостивий Государю, удостоїти мене вашим повідомленням, чи можу я бути стільки щасливим, щоб виховати мого сина під вашим заступництвом – не позбавляйте, Поважний муже! – мене цього благополуччя..." [35, с. 25]. Тож авторитет вченого-енциклопедиста сприяв залученню до навчального закладу нових учнів.

"Тимчасове правління" одразу після смерті В.Г.Кукольника звернулося до почесного попечителя з проханням підшукати кандидатуру директора "з відомих, найбільш досвідчених як за ученістю, так і за правотою серця" людей [3, с. 12]. Професура Гімназії була свідомо того, що інформація про навчальний заклад ще не набула широкого розголосу, так само як і самі викладачі не мали такої репутації, що сприяло б напливу вихованців. Батько ж Гоголя отримав 18 лютого 1821 р. від "тимчасового правління" письмове запевнення, що стан справ у Гімназії "у цілковитому і повному порядку", а тому він може "благонадійно" доставити сина "у будь-який зручний час для вступу його у число вихованців Гімназії" [35, с. 26]. Попри такі запевнення, критики трималися думки: "Відсутність єдності влади, скеровуючої руки" стали характерними рисами діяльності від 6 лютого 1820 р. по 1 листопада 1821 р. "тимчасового правління". Вказаний період визначався як "смутное время" [3, с. 12], за відсутності вмілого керівництва реалізація задуманого проекту всебічної енциклопедичної освіти в Україні видавалася малоімовірною. Про "зміни, що сталися після смерті поважного колишнього директора", знали батьки вихованців. Так, полковник Бородин від свого знайомого довідався: "Нагляду за пансіонерами зовсім ніякого немає; під час хвороб пансіонерів піклування і допомоги ніякої не робиться, та й лікар відвідувати Гімназію перестав; науки, особливо мови, викладаються погано, в окремі дні зовсім класів не буває; з числа професорів є такі, що вдалися цілковито до пияцтва; яку моральність може подібний збудити у вихованцях! Не що інше, як зразок розпусти; стіл для пансіонерів став гіршим; для навчання книг, необхідних для викладання деяких наук і мов, так само навіть і паперів не дають" [3, с. 18].

І хоч заданий В.Г.Кукольником гуманітарний напрям розвитку Гімназії ще зберігався, проте набір нових учнів став нечисленним. На початок нового навчального року до Гімназії зарахували четверо казеннокоштных і восьмеро своєкоштных, серед них був і Гоголь. "Тимчасове правління"

продовжувало підготовчі заняття спочатку в одному відділенні, а навесні 1821 р. у двох. За результатами річних іспитів вихованців розподілили не по класах, як це бачив В.Г.Кукольник, а по трьох відділеннях. У цей час отримала нарешті розвиток ідея, закладена у проєкті Статуту Гімназії, про навчання пансіонерів та вільновідвідуючих. Почесний попечитель О.Г.Кушельов-Безбородько звертав увагу міністерського керівництва на необхідність допуску до навчання "бідних, позбавлених способів до виховання свого, які не могли потрапити у казенні вихованці" на загальних підставах з казеннокоштними вихованцями. Тим часом Міністерство духовних справ і народної освіти позбавило почесного попечителя можливості займатися практичними справами Гімназії, запровадивши триступеневу структуру підпорядкування Гімназії. Відповідно до розпорядження О.М.Голіцина від 30 травня 1821 року, всі дії керівництва Гімназії мали узгоджуватися з попечителем навчального округу. Міністр вимагав: "Прошу... покласти зазначеній Гімназії керуватися загальним правилом, щоб у всіх випадках без винятку, коли потрібен дозвіл, направлялося подання попечителю учбового округу, який один тільки відповідно до звання свого і повинен санкціонувати такі подання, одноосібно або із затвердженням Міністра" [32, с. 235–236]. Отож, вирішення кадрових питань було поза компетенцією О.Г.Кушельова-Безбородька, який, проте, ще певний час залишався досить впливовою фігурою, про що свідчать його "Пропозиції", адресовані на ім'я нового директора Гімназії І.С.Орлая [3, с. 42–43, 47–54, 58–60]. Як згадував Н.Кукольник, почесний попечитель "не припиняв опікуватися процвітанням закладу... Дбайливість ця звичайно на початку виявлялася і з більшою силою і з більшим захопленням... безпосередній його вплив на училищі якимсь дівішим; нічого не робилося без його відома..." [2, с. 19].

Таким чином, у визначений період засади освітнього закладу закладалися саме завдяки подвижницькій діяльності почесного попечителя О.Г.Кушельова-Безбородька та першого директора В.Г.Кукольника, якому Гімназія зобов'язана "через короткочасність його управління", на жаль, лише "початковими засадами" [3, с. 19]. Важливим на цьому етапі стало те, що перші кроки новостворена Гімназія робила з орієнтацією на гуманітарну освіту, пріоритетним мало стати викладання наук, опанування мов, здобуття енциклопедичних знань, розвиток творчих устремлінь вихованців.

Третій період становлення й розбудови Гімназії пов'язаний з діяльністю другого директора навчального закладу І.С.Орлая й охоплює 1821–1826 роки. Власне, на цьому етапі Гімназія як освітянська інституція цілком певного характеру отримала своє остаточне завершення.

Справу В.Г.Кукольника у Гімназії вищих наук продовжив його земляк,

учений, педагог, літератор І.С.Орлай. Відомо, що їхнє служіння спільним ідеям має давню історію. В.Г.Кукольник належав до когорти вчених, запрошених у 1803 році відповідно до проекту "Про виклик до Росії іноземних учених із слов'янського племені, а найкраще з Карпато-руських мешканців, отримавших звання професорів у Австрійській монархії й здатних викладати російською мовою". Проект, схвально сприйнятий М.М.Новосільцевим, розробив І.С.Орлай. Йому доручили підібрати педагогів за власним вибором. Крім В.Г.Кукольника, запрошення отримали М.А.Балуґ'янський, П.Д.Лоді, О.І.Стойкович, Г.Терлаїч, Є.Зучич. Професійний рівень запрошених І.Орлаєм педагогів засвідчив блискуче виконання поставленого завдання: "Одноземці його всі цілком виправдали його проект і вибір досить відчутними діями, спрямованими на освіту російського юнацтва і на приготування першокласних наставників для ще більшого розповсюдження світла наук і ґречності у Росії". Як зазначено у послужному списку І.С.Орлая, запрошені посіли професорські кафедри та взялися до викладання наук російською мовою, займалися написанням і виданням "загальнокорисних" книг різного плану, у тому числі й підручників, які були у вжитку в Гімназії вищих наук. Люди високоосвічені з енциклопедичними знаннями та породженими добою Просвітництва бажаннями і готовністю через насичене думкою слово впливати на молодь, формуючи певне бачення світу, власне розуміння свого призначення в ньому, покликані готувати для Російської імперії, по-перше, "освічених у військовій і цивільній справі чиновників", і, по-друге, забезпечити навчальні заклади "в учбовій справі найбільш освіченими наставниками" [36, 41–42]. Ці ж завдання стояли і перед ніжинською професурою, яка втілювала в життя вимріяне засновниками Гімназії. Високі запити змушували обирати "із наук" лише ті, котрі здатні "образовать из человека гражданина". Вся організація навчання мала орієнтувати на майбутнє служіння, відкрити перспективу того, "что ожидает юношу впереди, и весь горизонт его поприща", мудрі вчителі, так само як і "необыкновенный наставник" Андрій Петрович, повинні націлювати на мету, щоб "юноша, еще находясь на лавке, мыслями и душой жил уже там на службе" [19, с. 13].

Саме І.С.Орлаю, на думку М.Лавровського, Гімназія зобов'язана "завершеним улаштуванням, зовнішнім і внутрішнім, впровадженням в дію проекту Статуту в повному його обсязі". Обґрунтованість, продумана логіка його розпоряджень, а також "живе прагнення до благоустрою дорученого йому закладу" підтверджуються архівними документами [3, с. 19]. Час появи І.Орлая був схарактеризований М.Сперанським як період "налагодження справ у Гімназії", саме цей період довелося пережити й

новоприбулому пансіонеру Миколі Гоголю. Визнавши, що "заклад очолювали один за одним люди здібні, які володіли необхідним, щоб поставити справу, як слід" [6, с. 14], дослідник уникає схвальних оцінок результатів діяльності перших директорів Гімназії. Говорячи про нетривалий період директорства В.Г.Кукольника, він робив висновок: у спадщину Гімназії лишилися "лише проекти її організації й неприваблива історія сварки педагогів поміж собою та корисливою інтриганкою удовою-директоркою". М.Сперанський, віддаючи належне енергійності й діловитості І.С.Орлая, все ж уважав, що і йому небагато вдалося змінити: "мало удається налагодити стан справ" та розкривав причини неуспіху: "шанувальник зовнішнього порядку, прихильник паперового діловодства, показовості більшою мірою, ніж звернення уваги на внутрішній побут й дух закладу". Йому не вдалося ані закликати до порядку "розперезаний натовп вихователів", ані налагодити систему виховання [Там само]. Звичайно, крайнощі в оцінці діяльності цих подвижників педагогічної діяльності пояснюються, в першу чергу, методологічним підґрунтям, чого автор і не приховує. Вплив європейської культури й освіти він сприймає як "насаджування освіти" за допомогою "гордих своєю культурою" "чужинців, які прийшли із заходу навчати російських дикунів" [6, с. 14–15]. Проте, як зауважує сучасний дослідник, кинутий докір виходить за межі коректності, оскільки Росія на ту пору, відчуваючи потребу у кадрах, не мала достатньої кількості власних педагогів та учених. Тоді як "західний похід актуалізував цікавість до Європи (Росія вперше опинилася у ролі її об'єднувача), у тому числі й до її інтелектуального потенціалу". Тому не видається випадковим і те, що "священні камені" Європи приваблювали й Гоголя: більшу частину свого життя він провів у Вічному місті, яке укрупнювало відчутно й думку його, й формований образ самого письменника [37, II].

Сучасний погляд на місце і роль І.Орлая у російській та українській історії суттєво відрізняється, чому сприяло ґрунтовне дослідження останніх десятиліть Т.Байцури [38]. Заслугове на увагу дослідження І.Виноградова, у якому доказово пропонується розглядати постать І.С.Орлая як реальний прототип "ідеального наставника" Олександра Петровича Тентетникова з другого тому Гоголевих "Мертвих душ" [36]. Та попри все вчені вважають, що багато "цінних фактів з наукової біографії І.С.Орлая і досі залишається поза увагою дослідників" [39].

Про приїзд І.С.Орлая в Ніжин стало відомо із спогадів Н.Кукольника. Майбутній директор Гімназії відвідав Ніжин влітку 1821 року: "Чи сподобалася Івану Семеновичу усамітнена наша Гімназія, чи захопила його

думка застосувати свої педагогічні думки на ділі в закладі новому, який ще не склався, чи під впливом інших причин, тільки Іван Семенович негайно після повернення до Петербургу став шукати цього місця і був призначений до нас директором 3-го вересня" [40, с. 70]. Історія призначення І.С.Орлая детально, із залученням архівних матеріалів, викладена Є.Михальським [41]. Наразі факт випадкової появи нового директора Гімназії, на чому наголошує дослідник, викликає сумнів: "Невідомо, як і коли могла б вирішитися проблема пошуків і призначення нового директора в Гімназію, якби не зовсім випадкова обставина: влітку того ж року проїздом через місто Ніжин... І.С.Орлай відвідав Софію Миколаївну Кукольник", яка проживала у "величній будівлі Гімназії, збудованій у строгому класичному стилі, один до одного немов рідна йому Медико-хірургічна академія Санкт-Петербургу". На думку автора, "незгладиме враження справила ця, здавалося б, випадкова зустріч" на Орлая, і саме тоді він прийняв "безповоротне рішення – продовжити святу справу свого сподвижника й однодумця, без останку присвячену ідеалам високого Просвітництва" [41, с. 154]. Як нам здається, у вирішенні цього питання вдалося уникнути крайнощів М.Лавровському. Він заперечив Н.Кукольнику, "буцімто Орлай, побувавши влітку 1821 р. в Ніжині, став шукати місця директора і тим зруйнував сподівання його матері бачити директором свого сина: не можна ж допустити вибору між молодим і невідомим Кукольником і Орлаєм, якому становище, заслуги і популярність відкривали доступ до кращих місць" [3, с. 24]. Водночас дослідник поставив під сумнів випадковість появи І.Орлая у Ніжині влітку 1821 року. Відомо, що навесні 1821 року посаду директора Гімназії запропонували директору Єкатеринославської губернської гімназії Дмитрію Мизку, який відмовився [41, с. 154]. Тож пошуки тривали. Ймовірно, на літо 1821 р. прийшлося знайомство І.С.Орлая і О.Г.Кушельова-Безбородька. Тоді чи, можливо, раніше почалися переговори "про Ніжинське місце". Тому більш вірогідним видається припущення М.Лавровського: "Може бути, і проїзд Орлая через Ніжин... був пов'язаний з перемовинами й пояснювався бажанням особистого знайомства з місцевістю" [3, с. 23]. У листі від 1 серпня 1821 року до директора департаменту Міністерства духовних справ і народної освіти В.М.Попова він повідомляє, що остаточного вибору – професура у Московському університеті чи директорство у Ніжинській гімназії – ще не зробив. Проте відвідини Д.П.Троцинського у Кишинях у той час, "коли Орлай заїжджав у Ніжин з метою ознайомитися з місцем своєї можливої служби" [35, с. 516], та купівля на Полтавщині маєтку виключають випадковість як самої подорожі, так, ймовірно, і призначення. У своєму

листі до батьків Гоголь повідомляв новини: "Сюда ожидают со дня на день директора, который уже утверждён в здешнюю Гимназию. Директор же вам известный, доктор Орлай, которой был в Кибенцах" (6 жовтня 1821 р.) [28, с. 36].

Поява такої постаті у Гімназії вищих наук уповні відповідала сподіванням почесного попечителя на поліпшення стану справ, тим більше, що і Орлай, і Кушельов-Безбородько сповідували педагогічні ідеї та принципи Песталоцці, сприяли проникненню інтелектуальних і просвітницьких віянь із Західної Європи до Росії. Орлай, визнаний європейський вчений, був почесним і екстраординарним членом наукових товариств Росії та Західної Європи – Товариства змагання лікарських і фізичних наук при Імператорському Московському університеті (1804), Альтенбурзького ботанічного товариства (1805), Імператорського Московського товариства дослідників природи (1807), Йєнського мінералогічного товариства (1808), Товариства історії й старожитностей російських, заснованого при Московському університеті (1809), Фітографічного товариства, що у Горинці (1810), Єрлангенського фізико-математичного товариства (1810) ін. Важливим для його подвижницької діяльності у Ніжині є те, що вчений-енциклопедист не припиняв наукову роботу протягом усього життя, про що свідчать його праці та визнання його заслуг. Перебуваючи на посаді директора Гімназії, І.С.Орлай, на відміну від В.Г.Кукольника, не займався викладанням, тому не був позбавлений можливості відчувати себе вченим. Так, уже в Ніжині його обрали "з поваги до його відмінної у медицині обізнаності" членом Імператорського Віленського Медичного Товариства (грудень 1821), а "на вшанування його відмінної любові й ревності до вітчизняної історії та старожитностей" визнали дійсним членом Товариства Історії і старожитностей Російських, заснованого при Імператорському Московському університеті (1823). Почесним членом "Товариства любителів вітчизняної Словесності при Імператорському Казанському Університеті став І.Орлай уже в Одесі, у 1828 р. за півроку до смерті [36, с. 43–45, 48–49, 51]. Як вчений він визнавав необхідність спеціальних досліджень, які проводили численні наукові товариства, виступав за ефективність і корисність їхньої роботи. Проте він висловлювався проти формального підходу при створенні наукових об'єднань. Так, він обстоював думку про потребу в історичному товаристві, оскільки "Південна Росія, заселена природними росіянами, які говорять київським наріччям, окрім губерній: Київської, Полтавської, Єкатеринославської, Кам'янець-Подільської, Волинської, Мінської і, частково, в суміжних інших, займає вельми великі обшири..." [42, с. 145], майже не описана вченими.

При тому критично ставився до тих наукових товариств, діяльність яких була здебільшого формальною. Як приклад І.Орлай наводив історичне товариство, засноване при Ярославському училищі "без користі" й "без дії". Тому І.С.Орлай створення подібного товариства у Ніжинській гімназії вважав дочасним: "Набагато краще і благонадійніше заснувати таке товариство в якомусь іншому навчальному закладі, який би некоротко-часним існуванням досяг вже повного свого обзаведення і який через те, маючи до того більш підготовані різні необхідні засоби, міг вже самостійно і різноманітно діяти через свої зв'язки з різними місцями і частинами не тільки усередині Малоросії або взагалі південної Росії, але навіть у вищезгаданій Русі, відторгненій від матері своєї Росії і підвладній іноземній державі" [Там само]. У Гімназії наукове історичне товариство утворилося навесні 1829 р., вже після від'їзду І.Орлая, тоді як при ньому 1824 р. зусиллями старших вихованців П.Редкіна і В.Любича-Романовича склалися неформальне історичне товариство гімназистів. Захоплені ідеєю створення всесвітньої історії, найближчі товариші Гоголя К.Базилі й В.Тарновський стали активними учасниками товариства. У біографії Гоголя майже одразу по закінченні Гімназії захоплення історією визначалося декількома напрямками – від практичного викладання історії у Петербурзі, низки спеціальних розвідок у рамках співпраці з С.Уваровим, обіцяної підготовки до друку дослідження "Земля і люди" аж до історичної тематики у художній творчості.

Безперечно, на формування інтелектуальної атмосфери у Гімназії за всю її історію існування найбільший вплив справив І.С.Орлай. Його універсальні знання, педагогічні й гуманітарні погляди були суголосні європейським і уповні відповідали духовним запитам доби, що підтверджується працями [43] й науковими зв'язками з видатними особистостями, зокрема Й.В.Гете [39]. Саме тому можна підставно стверджувати, що перші випускники Гімназії своєю гуманітарною освітою багато чим зобов'язані І.С.Орлаю, який був не тільки організатором і реформатором усіх навчальних та методичних складників закладу, а, в першу чергу, провідником передових інтелектуальних ідей часу.

Як директор Гімназії І.Орлай цілком відповідав вимогам положення Статуту Гімназії "Про посадових осіб з учбової частини в Гімназії": "відомий відповідно до правил своїм християнським благочестям, обізнаний у науках і здатний до управління великим навчальним закладом" [44]. Свій обов'язок він бачив у тому, щоб перетворити Гімназію на один з кращих навчальних закладів: "Прийнявши у розпорядження моє цей новий навчальний заклад, я для себе вбачав найголовнішим обов'язком за

початкового його утворення вжити усіх залежних від мене способів і заходів, щоб привести його наскільки можливо у відповідність до найвідоміших російських училищ і забезпечити йому як у науках, так і господарчому устрої міцне підґрунтя... Таким чином Гімназія незабаром досягне тієї ступені досконалості, на якій я дуже волів би її бачити" [41, с. 171].

Організаційні заходи І.С.Орлая на посаді директора мали корпоративний характер і з першого дня були спрямовані на чітку організацію адміністративної, виховної і викладацької роботи: "Директор запропонував правлінню, як необхідність, управляти вченою частиною Гімназії за допомогою конференцій або дорадчих зносин пп. професорів і вчителів, щоб надати розвитку справ законний і загальноприйнятий рух, привести у відповідність з ухвалами всіх вищих учбових закладів" [45]. Новаторською була й інша пропозиція, що закладала колегіальний принцип співпраці членів конференції: "Щоб кожний з них вільно виявляв свої думки щодо управління Гімназією, навіть якби трапилося те проти якихось заходів, запропонованих самим директором, і чії судження виявляться більш підставними, записувати в параграфах журналу" [3, с. 24]. Ці пропозиції І.Орлая були сприйняті, їм слідували надалі, що засвідчили архівні матеріали Гімназії – при обговоренні питань фіксувалося "окрема думка", як підтвердження плюралізму [46]. За таких умов забезпечувалася реалізація мети колективних зусиль однодумців-викладачів і чиновників Гімназії – "освіта дітей бідних та незаможних дворян малоросійського краю й приготування їх до державної служби" [3, с. 42]. На засіданнях обговорювалися програми викладання дисциплін і конспекти викладачів, затверджувалися відомості навчання, розклади екзаменів, кандидатури викладачів і службовців Гімназії [47]. Для вирішення численних питань організаційного й господарського характеру запроваджувалося "господарче правління" [48]. Підпорядковане директору, правління акумулювало й виконувало численні розпорядження. Так, наприклад, за розпорядженням І.С.Орлая від 29 квітня 1822 року "включити вільного пансіонера Гоголя-Яновського до числа пансіонерів Гімназії на її утримання" [49], належало зробити відповідні зміни у фінансових документах, облікових книгах. За директорства І.С.Орлая у 1821–1826 рр. значно зріс контингент учнів Гімназії [50], особливо за рахунок вільновідвідуючих – з 13 до 187. Цьому сприяли як особистість директора, так і вжиті ним заходи з облаштування "на огромных просторах... единственного высшего учебного заведения, и притом с интернатом, представлявшим столько удобств окрестному дворянству для помещения своих детей и родственников" [3, с. 33–34]. І.С.Орлай намагався поширювати серед місцевого дворянства інфор-

мацію про навчальний заклад, тому вважав за необхідне введення до штату Гімназії "особливого досвідченого інспектора", який би не тільки наглядав за вихованцями, але й "мав навички й навіть, відповідно до обставин, мистецтво приймати щиросердно батьків, які відвідують вихованців, так само як і тих, хто бажає віддавати на навчання дітей своїх" [41]. Відомо також, що були підготовані й розіслані по губерніях "описи Гімназії", що містили "виклад положення, правил і організації цього закладу" і могли "сприяти на користь багатьох родин, які бажають здобуття навчання й освіти для своїх дітей" [3, с. 32]. Герой другого тому "Мертвих душ" Кошкар'єв вразив Чичикова своїм ставленням до освіти, пропонуючи: "Тут книги, бумага, перья, карандаши, все. Пользуйтесь, пользуйтесь всем, вы – господин. Просвещение должно быть открыто всем" [19, с. 65]. Прагнення І. Орлая створити позитивний імідж навчального закладу підтверджується його листом до В.О. Гоголя-Яновського: "У підпорядкованій мені Гімназії вищих наук князя Безбородька сталися значні зміни до удосконалення її, що ви можете побачити з доданого при тому списку чиновників" [35, с. 517].

Високі вимоги висував І.С. Орлай до викладачів Гімназії, штат якої збільшився з семи до дев'ятнадцяти осіб. Від професури він вимагав ґрунтовно розроблених конспектів зі змістом "на всю науку взагалі", до того ж "детальних на кожен частину науки". Директор пильнував: "чи немає чого зайвого у викладанні вихованцям? чи не випущене щось необхідне?". Саме такий жорсткий контроль убезпечив би гімназистів "від обтяжливого зайвого" зі збереженням у пам'яті найсуттєвішого [33, с. 46].

У своїй викладацькій практиці Гоголь намагався також дотримуватися чіткої структуризації лекційного матеріалу з історії й географії. Так, наприклад, вступна лекція з "Древней всеобщей истории" містить формулювання: "Значение истории вообще", "Разделение истории на повествовательную и описательную", "Определение собственно истории", "Понятие о всеобщей истории", які узгоджуються з лаконічним викладом відповідного матеріалу. Подібний підхід до викладання географії, заснований на принципах "ясности и понятности", був задекларований Гоголем ще раніше, у 1830–1831 рр., коли він задумав написати для дітей книги з географії, про що йшлося у його статті "Несколько мыслей о преподавании детям географии".

Підбирати викладацькі кадри, навіть з числа студентів-випускників петербурзького та московського університетів, чи за допомогою ректорів тих закладів, І.С. Орлая було надзвичайно важко, що підтверджується зверненням до почесного попечителя Московського університету з

проханням віднайти кандидатуру професора військових наук та гувернерів для пансіону, оскільки у Москві "поза сумнівом зручніше знайти цих людей, ніж у Ніжині – містечку, яке ніхто не відвідує" [51]. Згідно зі сформульованими директором вимогами, викладачі повинні мати відповідні свідоцтва про опановані університетські курси наук, мати ступінь кандидата, магістра або доктора, а претенденти на професорську посаду бути відомими "вищому начальству" своєю діяльністю, "здібністю своєю й наполегливістю у наставництві юнацтва" [3, с. 63]. У фондах архіву Гімназії зберігаються "Послужні й формулярні списки чиновників Гімназії" 1821–1825 рр., які дають уявлення про освіту, рівень фахової підготовки, службові переміщення професури, учителів, наглядців навчального закладу [52]. Відповідно до списку чиновників, більшість з яких "за вибором і клопотанням Орлая була призначена" [3, с. 64] в Гімназію, у 1826 році до її штату входили: директор Орлай І.С., законовчитель Волинський П.І., старші професори Білевич М.В., Нікольський П.І., Мойсеєв К.А., Шапалінський К.В., молодші професори С.М.Андрущенко, М.Г.Білоусов, М.О.Соловійов, Ф.І.Зінгер, Х.М.Ієропес, учителі А.І.Самойленко, О.В.Лопушевський, К.А.Персидський, І.Г.Кулжинський, Я.К.Воагард, К.С.Павлов, О.Д.Урсо, Ф.О.Севрюгін, бібліотекар Авг.І.Аман, наглядачі Є.І.Зельднер, Ад.І.Аман, І.Г.Демиров-Мишковський ("де Миров-Мишковський"), П.Блохін, лікар К.К.Фібінг, економ О.Тарновський, писарі П.Скорородов та П.Артинов [53].

Подібний підхід до вирішення кадрових питань був виправданим, оскільки від узгодженої й фахової роботи залежала як господарчо-організаційна, так і, найголовніше, навчально-виховна діяльність Гімназії. Тільки за таких обставин, відповідно до проекту Статуту Гімназії, забезпечувалася реалізація педагогічних та гуманітарних ідей І.С.Орлая, що були згодом викладені у праці, присвяченій реформуванню освіти у Росії [54].

Перші кроки І.Орлая були спрямовані на скасування існуючих "відділень" і розподіл учнів по класах. У грудні 1821 року, за пропозицією директора, був затверджений порядок контролю за поточною успішністю та проведення іспитів, що, згідно з проектом Уставу, дозволяло отримати "ступінь кандидатів або дійсних студентів", а також класні чини [3, с. 30]. Була запроваджена 4-бальна система оцінок. Екзаменаційні питання за 1822 рік з "пространного катехизиса", етики, слов'янської граматики, священної історії були підготовлені викладачами Гімназії й зберігалися у навчальній частині [55]. У січні 1822 року після іспитів відкрили четвертий клас, сформований "з посередньо або слабо встигаючих 3 відділення", і п'ятий, до якого увішли ті, хто мав добрі й відмінні успіхи. Лише декілька

предметів – Закон Божий, мови, малювання – викладалися, як і раніше, у трьох відділеннях. Розподіл учнів по класах відкривав вихованцям у кращим рівнем підготовки шлях для отримання знань "у вищих науках і залежно як від таланту, так і змагальної старанності їхньої серед інших, надати заохочувальний хід, або принаймні не зупиняти їх розвиток з посутною користю в процесі навчання" [3, с. 27]. Такий підхід знайшов своєрідний відгук у діях "необыкновенного наставника" Александра Петровича, "одаренного чутьем слышать природу человека". Знання психології ("Как он знал детей!") дозволяло визначати орієнтири: "Его малейшее ободренье уже бросало в дрожь, в радость и в трепет и [толкало] честолюбивое желание всех превзойти" [19, с. 11–12]. І.Орлай підготував і представив на розсуд Міністерства духовних справ і народної освіти "Розклад навчальних предметів для шести класів і трьох відділень", який після незначного доопрацювання був затверджений 28 січня 1822 року [33, с. 36]. Починаючи з нового навчального 1822–1823 року, послідовно відкривалися 6, 7, 8, 9 класи. Розподілені за класами відповідно до рівня підготовки, учні краще засвоювали предмети. Так, влітку 1824 р. похвальним листом за успіхи "у науках і мовах" був нагороджений Гоголь і переведений до 6 класу. Його товариш К.Базилі склав екзамени одночасно за 3 та 4 класи і перейшов до 5. Перебування у Гімназії О.Миницького, П.Богаєвського, О.Шрамченка, які через ліноці по 2 роки знаходилися в одному класі, стало предметом обговорення конференції [30, с. 67]. Однією з важливих пропозицій І.С.Орлая, спрямованих на вирівнювання знань з мов, для "единообразного и единоуспешного" розвитку мов з розвитком наук, був розподіл учнів на шість розрядів: "принципатів, або тих, хто навчається початкам мови", "граматистів, або тих, хто вивчає етимологію", "синтаксистів, або тих, хто вивчає словотворення", "риторів, або учнів риторики", "піітів, або учнів поезії", "естетиків, або тих, хто навчається естетиці" (разом з читанням передбачався аналіз творів латинських, грецьких, німецьких, французьких, російських авторів). Передбачалося, що отримані у такий спосіб навички дозволять студентам "академічного курсу", останнього з трьох триріч, "на практиці вправлятися у написанні творів на усіх мовах, які викладаються в Гімназії, під час вивчення філософських наук" [33, с. 37]. Саме ця ідея І.С.Орлая формувала програму літературної підготовки, що стала за його директорства важливою частиною гуманітарної освіти в Гімназії [37, III]. Красномовне підтвердження новацій Орлая, пов'язаних з вивченням літератури, міститься у "Пропозиції", яку він адресував професорові російської словесності П.І.Нікольському. Пропонований до обов'язкового

виконання "порядок у викладанні мови й словесності" враховує особливості розподілу учнів за розрядами. Якщо від професора вимагається у першому класі ознайомлювати з "початками мови", то у четвертому належить на класичних зразках розвивати творчі здібності з риторики, щоб вихованці вчилися "робити і власні наслідування, щоб у такий спосіб поступово... досягли можливості не тільки створювати ці малі твори, але і великі, так звані промови". У п'ятому класі особлива увага приділялася поезії, що повинна викладатися на кращих зразках "з усією своєю повнотою і ясністю". Вихованці ж мали "створювати наслідування їм". Фактично з наслідувань починали свої вправи гімназисти, зверталися до класичних зразків, засвоювали техніку різних жанрів, широкого розповсюдження набула серед них практика переспівів творів відомих авторів. Власне, такий підхід у поєднанні з позакласними заняттями журналістською, активною літературною творчістю розвивав літературні та естетичні смаки вихованців у межах літературної школи.

У шостому класі учні повинні займатися "аналізом досконалих риторів", серед яких Демосфен і Феофан Прокопович, а також "письменників, як: Ієрузалем, Фенелон, Томас, Каранчіолі, Бем, Татищев, Емін, Карамзин" та "вишуканих поетів" Гомера, Горація, Вергілія, Овідія, Петрарки, Камоенса, Тассо, Мільтона, Буало, Расіна, Поупа, Ломоносова, Сумарокова, Хераскова, Державіна, Жуковського інших [33, с. 46–48]. Як видно з переліку авторів, вивчення західноєвропейського контексту йшло обіруч посиленої уваги до російської історії і літератури, що у сукупності мало формувати необхідну грань історико-культурної свідомості учнів, готувало їх до служіння імперії. Подібні прагнення були властиві й О.Г.Кушельову-Безбородьку, який намагався увести до штату Гімназії ще одну посаду професора російської словесності і тримався думки, що "вітчизняна словесність є найважливіший предмет виховання" [56].

Класична енциклопедична освіта гімназистів вимагала знайомства з багатьма науками, що не були забезпечені необхідною навчальною літературою [33, с. 133–137]. На це звертав увагу І.С.Орлай уже з перших днів перебування на посаді директора. 19 листопада 1821 конференція ухвалила рішення про придбання підручників з математики, географії, загальної історії, риторики, красномовства, художніх творів. Про брак підручників і навчальної літератури заявляли професори, писали до батьків гімназисти, серед них був і Микола Гоголь. У листах від 10 грудня 1821 р., 7 січня 1822 року він просив допомоги з книгами – "Французской грамматикой, Латинским лексиконом Ивана Кронеберга, арифметикой, 2-й частью, Священной историей, катехизисом, Нравоучительными сказками

Мармонтеля" [28, с. 37, 38–39]. 29 липня 1822 року на засіданні конференції перед новим навчальним роком довелося констатувати: "Гімназія при сучасному початковому облаштуванні ще потребує багатьох класичних видрукованих для бібліотеки книг та інших посібників" [33, с. 42–43].

У цей час почалося інтенсивне формування бібліотеки, заснованої на пожертві почесного попечителя, "яка складалася переважно з класичних творів французької літератури". За дорученням директора перший бібліотекар К.В.Шапалінський перевіряв фонди бібліотеки, про що у грудні 1821 року повідомляв: "через відсутність хоч якогось вигляду, відповідно до якого можна було б її зараз оглянути і від кого слід прийняти, опечатати без усіякого розгляду" [3, с. 133]. Статистичні дані про зростання кількості томів протягом 1821–1830 років наводить М.Лавровський [3, с. 133–134]. Одним із джерел надходжень було дарування, як, наприклад, це зробив син першого директора Гімназії Пл.Кукольник: "З ревності до дбайливості благодійників роду людського, що заснували і стараються удосконалити в малоросійському краю Гімназію вищих наук, ... наслідуюся запропонувати в дар належне мені зібрання добірних класичних творів, що складаються з 500 томів" [3, с. 16]. Це уповні відповідало духу доби, ідеї доброчинності, закладеної у базових документах освітньої реформи 1803–1804 років. З архівних джерел відомо, що бібліотека поповнювалася і завдяки гімназістам. Так, 30 травня 1825 року конференція Гімназії оголосила подяку пансіонеру Петру Редкіну за подаровані книги [30, с. 83]. Під кінець директорства І.С.Орлая кількість подарованих гімназичній бібліотеці книг була близько тисячі. При тому слід визнати правоту дослідників – достеменно про фонди, які впливали на формування естетичних уподобань гімназистів перших випусків, говорити досить важко: "Коло читання Гоголя у ніжинський період складно відтворити з достатньою повнотою. У ніжинському ліцеї була казенна бібліотека, яка нараховувала у час навчання письменника декілька тисяч томів" [57, с. 435]. Проте відомо, що у бібліотеці, крім періодики, була література, яка представляла різні сфери знань – гуманітарну, економічну, богословську, природничу ін. [58, с. 17–18]. Спогади Н.Кукольника підтверджують, що саме за часів І.С.Орлая гімназична бібліотека, так само як і створена тоді ж приватна учнівська, за окремими джерелами – з Гоголем-бібліотекарем, відігравали у житті Гімназії важливу роль. Бібліотека, як згадував Н.Кукольник, "за управління Івана Семеновича, не була схожа на багато інших бібліотек училищ, не являла собою забороненої скарбниці, доступної лише бібліотекареві... ми там навчалися; поповнювали знання наші; іноді набували їх від кореню, коли професор відповідної кафедри не

задовольняв нашої допитливості... Моїм професором естетики, політичної економії і деяких інших наук була бібліотека Гімназії вищих наук князя Безбородька" [2, с. 19–20].

Можна констатувати, що на період директорства І.С.Орлая припадає сплеск творчих потенцій гімназистів у різноманітних проявах – літературній творчості, об'єднаннях у літературні гуртки, виготовленні рукописних журналів та альманахів, сценічній діяльності на підмостках самодіяльного театру. Ще певний час після його від'їзду влітку 1826 і першого випуску гімназистів зберігалася творча атмосфера. До кінця 1826 року продовжував виходити рукописний журнал "Литературное эхо", у жовтні "Дамський журнал" надрукував вірш гімназиста М.Ріттера "К И.П.С.". На початку 1827 року гімназичний театр ще грав комедії Д.Фонвізіна, Я.Княжніна, О.Писарева, Ж.Б.Мольєра. Та градус надмірних амбіцій молодих талантів поступово знижувався, втрачався запал змагальності творчих шукань. Так поступово починала згасати закумульована І.С.Орлаєм та його однодумцями-професорами енергія.

Четвертий період в історії Гімназії вищих наук окреслений 1826–1832 роками. Важливу роль у діяльності та реорганізації навчального закладу у цей час відігравав Д.О.Яснговський.

Варто зауважити, що у означений період ускладнилися процеси внутрішнього протистояння у самій Гімназії. Звичайно, не можна відкидати й зовнішніх віянь, які могли впливати на загальну атмосферу Гімназії. За 12 років існування навчального закладу змінилися три міністри – О.М.Голіцин (1816–1824), А.С.Шишков (1824–1828), К.А.Лівен (1828–1833). Діяльність міністерства визначалася гуманітарною політикою спочатку Александра І, а потім Миколи І. Наприкінці царювання Олександра І посилювався контроль за внутрішнім життям навчальних закладів, у тому числі й позбавлених автономії університетів. Політика Миколи І у гуманітарній сфері виключала можливість вільного вияву думок, участі у діяльності масонських гутків і об'єднань. Заборона масонських лож у 1822 році не зупинила розповсюдження ліберальних ідей, тому після грудневих подій 1825 року рескрипт Миколи І від 21 квітня 1826 року вимагав "витребувати знов по всій державі зобов'язання від всіх, хто знаходиться в службі, й відставних урядовців і дворян, що не служать, в тому, що вони ні до яких таємних товариств... надалі не будуть належати". Відповідну анкету мали заповнити дворяни, відверто відповівши на сформульовані в ній питання. За неправдиву чи приховану інформацію імператор вимагав піддати "найсуворішому покаранню як державних злочинців" [58]. Влітку 1826 року письмове пояснення щодо своєї причетності до діяльності масонських лож

давали чиновники і професори Гімназії, значна частина з них підтримувала зв'язки з масонами [33, с. 60–64]. Сфера духовного життя імперії регламентувалася цензурними Статутами 1826 й 1828 років, а стратегію розвитку освіти мав визначати створений у 1826 році за Указом Миколи I "Комітет із звіряння й зрівняння уставів навчальних закладів і визначення курсів навчання в них" під головуванням міністра народної освіти. На подальшій роботі Гімназії своєрідно відбилися тенденції згортання освітніх реформ і посилення нагляду за діяльністю навчальних установ.

У Гімназії після від'їзду І.С.Орлая, так само як і після смерті В.Г.Кукольника, певний час не було директора. Тимчасово директорські повноваження виконував М.В.Білевич [30, с. 109], який майже одразу взявся наводити лад у пансіоні. 31 липня 1826 року розпочалося слідство на підставі рапорту призначеного Орлаєм інспектора М.Білоусова "про зіпсованість деяких вихованців" [59]. Архівні документи свідчать про тривалий розгляд історії, фігурантами якої стали вихованці А.Миницький та А.Шрамченко, і прояснюють обставини, за яких наприкінці серпня 1826 року конференція прийняла рішення "призначити карцер" [60].

За розпорядженням в.о. попечителя Харківського учбового округу А.А.Перовського від 10 жовтня 1826 року обов'язки директора Гімназії тимчасово поклалися на К.В.Шапалинського, про що Гоголь повідомляв матір: "Должность директора исправляет профессор физики и химии Шапалинский" [28, с. 77]. Не можна не помітити, що завдяки тісним контактам гімназистів з викладачами і служителями Гімназії не тільки у навчальному процесі, але й у побуті – у приміщенні навчального закладу знаходилися квартири викладачів і спальні пансіонерів, окремі наставники тримали міні-пансіони тощо – атмосфера очікування на зміни була тривожною, хвилювала усіх. Своє ставлення до змін, які відбувалися у Гімназії, гімназисти передавали у листах. Так, задоволений призначенням Шапалинського та першими кроками Н.Білоусова на посаді інспектора, Гоголь сповнений оптимізму, що виражається піднесенням настроєм: "Стол, одеяние, внутреннее убранство комнат, заведенный порядок, этого всего вы теперь нигде не сыщете, как только в нашем заведении. Советуйте всем везть сюда детей своих: во всей России они не найдут лучшего" [Там само]. При цьому діяльність почесного попечителя А.Г.Кушельова-Безбородька, якого він не сприймає як нову людину, оцінюється негативно: "был... немалое время, много говорил, ничего не сделал и уехал восвояси". Саме під час згаданого Гоголем візиту почесного попечителя набрало сили його розпорядження про відрахування М.Прокоповича, О.Данилевського й П.Мартоса за читання "непристойних

для віку книг" та писання віршів, "які не засвідчували чистої моральності". З максималістських позицій юності сприймає Гоголь і від'їзд колишнього директора: "Орлай наш успел везде охулить нашу Гимназию, что, думаю, и он оттого так мало о ней печется. Из Одессы получили на сих днях письмо от Орлая, он и тем заведением не доволен" [28, с. 79].

У самій же Гімназії посилювався нагляд за вихованцями. В грудні 1826 року інспектор пансіону М.Білоусов доповів правлінню Гімназії про відібрані у вихованців заборонені книги [30, с. 120–121]. Це, на думку М.Лавровського, свідчило, що стан справ у Гімназії після І.С.Орлая погіршився. Це можна пояснити ще й тим, що дорослішали гімназисти, демонстративно не бажали миритися з каральними методами наглядачів: "Скарги на пансіонерів постають одна за одною, розпочинаються розслідування, застосовуються жорсткі заходи; стає очевидним, що чогось не стало, що порвалися нитки, якими тримався дотепер порядок, що починається знову смутний, перехідний час" [3, с. 45]. Цікаве спостереження зробив І.Виноградов. На його думку, другий том "Мертвых душ" містить епізод, у якому відлунює від'їзд Орлая: "Наскільки дозволяють судити рядки поеми, зі "смертю" незвичайного наставника Тентетникова – від'їздом з Ніжина Орлая – в Гімназії "завелись шалости потаенные... Все було в струнку днем, а по ночам – кутежи... За два года узнать нельзя было заведения". Останнє зауваження в свою чергу точно відповідає часу перебування Гоголя в Ніжинській гімназії після від'їзду Орлая до Одеси: Гоголь пробув тут ще два навчальних роки, 1826/27 і 1827/28-й" [34, с. 273].

У дослідженні І.Сребницького з посиланням на архівні джерела обстоюється протилежна думка, вказана ще В.Шенроком: "Та розбещеність ніжинських гімназистів, яка так виявилася одразу після відходу Орлая з Ніжина, поза сумнівом існувала і в його час" [33, с. 20–21]. 1826–1827 роки він визначив як період "міжвладдя" з деструктивними для Гімназії наслідками. Відомо, що у Гімназії "на перших порах" її існування "між професорами відбувалися постійні чвари, інтриги й розподіл на партії", але "з особливою силою виявилася професорська боротьба після від'їзду з Ніжина другого директора, Орлая, під час тривалого (понад рік) міжцарства до приїзду нового директора, Ясновського" [Там само]. Цієї думки тримається В.Коробка: "Склад викладачів Ніжинської гімназії розпадався на дві групи, рівновага між якими тільки сяк-так підтримувалася, мабуть, важкою рукою Орлая" [11, с. 275].

Не можна не помітити, що від'їзд І.С.Орлая вплинув на набір учнів до Гімназії. Суттєво зменшилася загальна кількість гімназистів. Станом на 1 січня 1827 р. їх було 209, тоді як у 1826 – 249. Про небагатьох вихованців

пансіону, що залишилися, йдеться у листі Миколи Гоголя від 17 січня 1827 року до Г.Висоцького: "Я здесь совершенно один: почти все оставили меня; не могу без сожаления и вспомнить о вашем классе. Много и из моих товарищей удалилось. Лукашевич поехал в Одессу, Данилевский тоже выбыл... Из старых никого нет. Нас теперь весьма мало..." [28, с. 81]. Зауважимо, в останні три роки існування Гімназії контингент збільшувався лише за рахунок вільновідвідуючих, тоді як кількість пансіонерів неухильно зменшувалась, аж до 26 осіб у 1832 році. При цьому майже наполовину менше – дев'ятнадцять – залишилося своєкоштных пансіонерів. Звичайно, не останню роль у наповненні пансіону вихованцями, які утримувалися коштом батьків, відіграла особистість директора. І.С.Орлай був фігурою авторитетною у цих краях, тому деякі учні послідували за ним. Так, наприклад, завершував своє навчання у Рішельєвському лиціє при директорі І.Орлаєві П.Лукашевич. Виключений з Гімназії П.Мартос намагався у другій половині 1826 року направити документи до Одеського лицію [61, с. 38]. Побажав продовжити там навчання і К.Базилі, який "поїхав до Одеси на канікули й ...посилаючись на хворобу, не повернувся" [62, с. 9], залишивши Гімназію у другій половині 1827 року [63].

Запрошений почесним попечителем Д.О.Ясновський став третім директором, зовсім не маючи досвіду педагогічної роботи. Він був відомий своєю службою у малоросійського генерал-губернатора графа Румянцева-Задунайского та директорством у петербурзькому банку і з'явився у Ніжині після багатолітньої відставки. Як згадував його симпатик І.Кулжинський, Д.Ясновський, "вийшовши у відставку, поїхав у своє село. Більше двадцяти років жив він у відставці, потім років шість служив по дворянських виборах, і ще бадьорим, свіжим стариком приїхав до нас до Ніжина директором Гімназії" [64, с. 11]. Офіційне затвердження Д.О.Ясновського відбулося на початку лютого 1827 року, про що повідомляв правління Гімназії почесний попечитель А.Г.Кушельов-Безбородько [65]. Не позбавлений красномовства, новий директор був "людиною XVIII століття" і, "окрім енциклопедичних знань про всі науки, він чудово знав мови латинську, німецьку і польську, вільно говорив і писав цими мовами; а російською мовою не було, здається, такої книги, якої б він не прочитав і про яку б не міг дати найправильнішого судження" [66, с. 82]. Додатковим підтвердженням його гуманітарних нахилів може служити замітка у газеті "Русский инвалид", надрукована 8 червня 1854 року: "Д.О.Ясновський, довірений ад'ютант і керівник військово-похідної канцелярії графа Румянцева, дав собі обітницю написати історію Румянцева; він довго готував і збирав матеріали, став вже обробляти деякі частини історії, але, на превеликий жаль, пожежа, що трапилася, винищила всі матеріали і

початкову його працю" [67].

З березня 1827 року Д.Яснівський керував Гімназією з Чернігова, надсилаючи директиви та розпорядження. На його вимогу вся пошта розглядалася у Конференції [30, с. 130]. Про призначення нового директора тісне коло професорів і гімназистів довідалося одразу й з хвилюванням чекали на його появу. Гоголь повідомляв у лютому 1827 року матері: "Ожидают у нас директора, г-на Ясновского, со дня на день. Не знаем его характера. Говорят, что слишком добр, даже до слабости, чего мы боимся" [28, с. 84], а навесні – Г.Висоцькому: "Ожидаем со дня на день нового нашего директора Ясновского. Какой он? не знаем. – Говорят: добренькой..." [28, с. 86]. Чекування затягувалося, як видно з червневого листа 1827 року гімназиста Є.Гребінки: "3 дня на день чекаємо на директора, і, напевно, до канікул не дочекаємося" [26, с. 521]. Молодий Тентетніков з гіркотою зауважував: "Все переменилось в училище: на место Александра Петровича поступил какой-то Федор Иванович". Новий наставник одразу взявся наводити дисципліну. "Налег он тот же час на какие-то внешние порядки... И точно как бы на зло своему предшественнику объявил, ... что для него ум и успехи ничего не значат, что он будет смотреть только на хорошее [поведение]" [19, с. 14].

Саме з прибуттям до Гімназії 5 жовтня 1827 року нового директора почалося серйозне розслідування славнозвісної "справи про вільнодумство", яка в історії гоголезнавства була предметом уваги дослідників ще з дореволюційних часів. З перших днів Д.Яснівський ревно взявся до виконання розпорядження в.о. Харківського учбового округу графа Віельгорського, і розслідування розпочалося. 15 жовтня конференція Гімназії заслухала звіт молодшого професора М.Г.Білоусова про викладання природничого права, яке на той час було вже призупинене. За два тижні по тому почалися перші допити вихованців, пов'язані з викладанням цієї дисципліни. За наказом директора, у гімназистів були відібрані для розгляду й аналізу зошити з природничого права. Так, у Гімназії, яка ще зберігала у певних межах можливості для творчої реалізації вихованців, поступово оприявнювалися негативні тенденції, про що згадував Н.Кукольник: "За останні три академічні роки (1826–1829) втратила багато у внутрішньому характері" [2, с. 21]. Звіт про діяльність Гімназії за 1827 рік містить положення про посилення виховних заходів: "Для кращого нагляду за пансіонерами і вільновідвідуючими учнями призначені, окрім інспектора, благонадійних наглядачів і екзекуторів, старші з благонадійніших вихованців, які б спостерігали за поведінкою своїх товаришів і про непристойні вчинки їхні доводили б до відома своїх наглядачів, а вони до відома інспектора або директора, які, з огляду на провину, накладали б на них

відповідне стягнення. Але якщо б вчинок заслуговував на більше покарання, то визначено (за згодою обох опікунів) замкнення в карцері, але здійснюватися воно може згідно з рішенням конференції й до того ж лише стосовно учнів вищих класів, які можуть відчувати весь сором такого замкнення" [69].

У ході розслідування з'ясовувалися факти релігійного і політичного вільнодумства. З'явилися матеріали, які компрометували не лише професорів Білоусова, Зінгера, Ландражина, Шапалинського, але й вихованців. Тривожна атмосфера запанувала і у закладі, де знаходився Тентетніков: "Разврат завелся уже вовсе не детский: завелись такие дела, что нужно было многих выключить и выгнать" [19, с. 14]. Про серйозні події у лютому 1828 року писав рідним Є.Гребінка: "У нас трьох учнів викрито як масонів: Змієв, Колишкевич і Родзянка; тільки це і тут таємниця, а тому прошу Вас про це ніде не розповідати" [26, с. 525]. Нова хвиля допитів старших гімназистів прокотилася 17–29 травня 1828 року. Беручи до уваги їхні свідчення, конференція обмежила доступ до бібліотеки. Саме в ці дні Є.Гребінка схвально відгукнувся про діяльність директора, котрий "дуже взявся за влаштування порядку в Гімназії і, якщо він пробуде ще, то Гімназія прийме новий вигляд" [26, с. 527]. Проте загальний стан справ у навчальному закладі стрімко погіршувався, зусилля адміністрації спрямовувалися на з'ясування історії конфлікту та нових обставин, що відкривалися, тоді як нагальні питання залишалися без розгляду. Тому справедливе зауваження Н.Лавровського: "Три роки було паралізоване навчання: і ті, що учили, і ті, що вчилися, перебуваючи в ненормальному стані, звичайно, ставилися і до навчання ненормально" [3, с. 130]. Лист Гоголя, написаний у травні 1828 року, містить натяк на нестабільність у Гімназії: "Дела теперь столько нам, что право подумать страшно. Наши премудрые наставники, дремавши целый год, вздумали приударить во всю ивановскую. Экзамен будет слишком близко и первых чисел июня должен окончиться" [28, с. 76].

Всебічний розгляд конфлікту з природничого права між М.Білоусовим і М.Білевичем досвідченим у адміністративних та господарських справах Д.О.Ясновським призвів не до його локалізації, а навпаки, надав йому політичного забарвлення й вивів за межі Гімназії. Справа, яка зачепила і викладачів, і вихованців, була у полі зору представників влади. У листі до рідних 8 лютого 1830 року Є.Гребінка повідомляв: "У справі Білоусова на свято приїжджав до Гімназії з Грузії жандармський майор і так жив два тижні у директора, що ніхто не знав про це" [26, с. 549].

Розслідуванням "справи про вільнодумство" та ревізією стану справ у навчальному закладі обернулося перебування у Ніжині з 24 лютого по 21

травня 1830 року члена Головного правління училищ Е.Б.Адеркаса. Високопоставлений чиновник оцінив успіхи учнів як "достатні", особливо у "дев'ятикласних учнів", зробивши при цьому висновок, що "юнаки, які готуються вступити до державної служби, з користю провели час в училищі" [3, с. 125]. Проте висновки, які стали вирішальними у долі не тільки причетних до справи, але й самої Гімназії, базувалися на власному розслідуванні Адеркаса й враховували викладену в "детальному донесенні" позицію директора Д.Яснівського [3, с. 116–123]. Атмосферу в Гімназії красномовно передають рядки з листа Є.Гребінки, який просить вислати йому: "картуза, бо шапка з червоними верхами під підозрою. Наш директор людина підозрілива, а в 9 класі одне слово такого... начальника може вирішити долю людини!.." [26, с. 555]. У новому, 1830, навчальному році, згідно з наказом міністра, прийом вихованців "до нижнього класу цієї Гімназії" вже не здійснювався. 1 серпня 1830 року своє невдоволення станом справ у Гімназії висловлював її почесний попечитель і нагадував про обов'язки вчителів: "Усякий наставник повинен завжди мати на увазі важливість своєї посади і взяту ним відповідальність перед урядом, батьками та совістю своєю, не тільки повчаннями, а ще більше власним прикладом навчати учнів своїх усіх християнських і громадянських чеснот... Разом з тим я не можу не помітити, що п. директор повинен би з більшою твердістю припиняти будь-яку безладність, бо з Вищої волі затверджений статут надає йому владу і покладає на нього цей обов'язок" [3, с. 130–131]. Тож за наслідками розслідування з'явилася доповідь міністра на ім'я Миколи І "Про безладдя, що виявилось в Гімназії вищих наук князя Безбородька" і спеціальна записка шефу жандармів та начальнику III Відділення Бенкендорфу. Відповідно до резолюції Миколи І професори Білоусов, Шапалінський, Ландражин і Зінгер були усунені від роботи та взяті під нагляд міської поліції, а згодом вислані [70, с. 192–208].

Гімназію чекали складні часи. Про енциклопедичну освіту вже не йшлося, оскільки навчальне навантаження професорів збільшилося, а до викладання дисциплін у старших класах залучалися вчителі: "римське право і німецьку словесність доручено було Білевичу, математику – Самойленку, фізику – Соловійову, французьку словесність – Нікольському й Мойсєєву, німецьку граматику – наглядачу при пансіоні Бестерському, слов'янську граматику – вчителю Хандожинському" [3, с. 127]. На серйозні зміни в організації роботи навчального закладу вказувало й отримане у конференції наприкінці грудня 1830 р. розпорядження "утриматися від призначення на вищі посади чиновників, що вже служать нині, до затвердження нового статуту; а щоб не було зупинки у викладанні, до того часу доручити посади найбільш здібним" [3, с. 131].

Таким чином, останній період в історії Гімназії вищих наук князя Безбородька став часом стагнації, що завершився "розгромом складу викладачів" [3, с. 94], і, чи не найголовніше, призвів до перепрофілювання на Фізико-математичний ліцей, що закріплювалося Статутом 1832 року.

Підводячи підсумок, слід зазначити, історія Гімназії в основних своїх моментах відбиває загальні закономірності розвитку гуманітарної освіти першої половини ХІХ століття, водночас зфокусувавши найголовніші політичні, соціальні й культурологічні протиріччя доби.

Література

1. Михед П.В. О нежинской литературной школе // Наследие Н.В.Гоголя и современность: Тезисы докладов и сообщений научно-практической Гоголевской конференции. – Нежин, 1988. – Ч. I. – С. 11–12.
2. Кукольник Н. Лицей князя Безбородко // Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб.: Тип. ИАН, 1859. – Отд. I. – С. 9–24.
3. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн.Безбородко в Нежине (1820–1832). – Киев: Типогр. М.П. Фрица, 1879. – 159 с.
4. Полевой П. Граф А.Г.Кушелев-Безбородко // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 158–175.
5. Петухов Е. Гимназия Высших наук кн.Безбородко в Нежине. 1820-1832 (к 75-летию со дня основания): Исторический очерк. – СПб.: Тип. В.С.Балашева и К°, Фонтанка, 95, 1895. – 64 с.
6. Сперанский М.Н. Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н.В.Гоголя. – К.: Лито-типография т-ва И.Н.Кушнерев и К°, 1902. – 30 с.
7. Пляшко Л.А. Город, писатель, время. Нежинский период жизни Н.В.Гоголя. – Киев: Наукова думка, 1985. – 113 с.
8. Михальский Е.Н. В.Г.Кукольник и его роль в становлении Гимназии высших наук князя Безбородко // Література та культура Полісся. Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 1–33.
9. Самойленко Г.В. Нежин – город юности Гоголя. – Нежин, 2002. – 262 с.
10. Аристов Н. Состояние образования России в царствование Олександра I // Известия Историко-филологического института кн.Безбородко в Нежине. – Нежин, 1879. – Т. 3. – С. 57–101.
11. Коробка В.И. Детство и юность Гоголя // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1902. – №2. – Отд. 2. – С. 239–286.
12. Иофанов Д. Н.В.Гоголь. Детские и юношеские годы. – К.: Изд. АН УССР, 1951. – 423 с.
13. Полякова Н.В. Складывание российской системы образования <http://www.effective-seminars.ru/clause/clause/25828/2224/>
14. Манн Ю. "Сквозь видный миру смех..." Жизнь Н.В.Гоголя 1805–1835. – М., 1994. – С. 61–177.

15. Михальский Е.Н., Самойленко Г.В. Основание Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине // Література та культура Полісся. Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С. 6–35.
16. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.
17. Пыпин А.Н. Общественное движение в России при Александре I. Исследования и статьи по эпохе Александра I. – СПб.: Академический проект, 2000. – 560 с. (Серия "Пушкинская библиотека", т. 14)
18. Кочубей П.А. Учреждение Гимназии высших наук в городе Нежине. Письма гр. В.П.Кочубея. 1805 г. // Русская старина. – 1870. – №9, сентябрь. – С. 298–304.
19. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: В 14 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1952. — Т. 7.
20. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 1. – СПб., 1864.
21. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию акад. Гильденштедта и кн. И.М.Долгорукого // Киевская старина. – Т. XL. – 1893. – №3. – С. 412–441.
22. Александрова Л.Б. Проекты архитектора Л. Руска для провинциальных городов // Проблемы синтеза искусства и архитектуры – Л., 1979. – Вып. 9. – С. 42–50.
23. Сребницкий И. Нежин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 11–26.
24. Коялович А.М. Детство и юность Н.В.Гоголя // Московский сборник / Под ред. С.Шарапова. – Б.М., 1887. – С. 202–272.
25. Виноградов И.А. Гоголь – художник и мыслитель: Христианские основы мирозерцания. – М.: Наследие, 2000. – 448 с.
26. Гребінка Є. Твори: У 3 т. – Т. 3. – К., 1981. – С. 522.
27. Учреждение Министерства Духовных дел и Народного Просвещения. Октября 1817 // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 34.
28. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: В 14 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 10.
29. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104., оп. 1. од. зб. 67, арк. 16, 67.
30. Летопись жизни и творчества Николая Гоголя. Нежинский период (1820–1828) / Сост. Н.М.Жаркевич, З.В.Кирилюк, Ю.В.Якубина // Гоголезнавчі студії. Вип. 8. – Ніжин, 2002. – 232 с.
31. Редкин П.И. К.В.Шапалинский // Лицей князя Безбородко / Изд. Гр.Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб.: Тип. ИАН, 1859. – Отд. 1. – С. 141–143.
32. Михальский Е. Внезапная кончина В.Г.Кукольника. Временное правление Гимназии высших наук князя Безбородко // Література та культура Полісся. Вип. 14. – Ніжин, 2000. – С. 219–239.
33. Сребницкий А.И. Материалы для биографии Н.В.Гоголя из Архива Гимназии высших наук. – К., 1902. – 141 с.
34. Виноградов И. Религиозное образование Гоголя в Нежинской гимназии высших наук // Н.В.Гоголь и Православие. – М.: Изд. "Отчий дом", 2004. – С. 154–306.

35. Щеголев П.Е. Из школьных лет Н.В.Гоголя (1821–1825) // Исторический вестник. – 1902. – Февраль. – С. 509–547.
36. Виноградов И. "Необыкновенный наставник" И.С.Орлай как прототип одного из героев второго тома "Мертвых душ" // Нові гоголезнавчі студії. Вип. 2 (13). – Сімферополь, 2005. – С. 14–55.
37. Михед П.В. Н.В.Гоголь в Гимназии высших наук кн.Безбородко (проблемы изучения) // Гоголезнавчі студії. Вип. 8. – Ніжин, 2002. – С. I–VI.
38. Байцура Т. Иван Семенович Орлай: Жизнь и деятельность. – Словацкое педагог. изд-во в Братиславе; Отд. украинской литературы в Пряшеве, 1977. – 236 с.
39. Зимомря М.І. На відстані часу // Микола Гоголь і світова культура. – Київ–Ніжин, 1994. – С. 120–124.
40. Кукольник Н. // И.С.Орлай (из памятной книжки) / Изд. гр. Г.А.Кущелева-Безбородко. – СПб.: Тип. ИАН, 1859. – Отд. I. – С. 70–80.
41. Михальский Е.Н. Назначение И.С.Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине // Література та культура Полісся. Вип. 23. – Ніжин, 2003. – С. 139–179.
42. Мнение директора Орлая об учреждении ученого общества при Гимназии высших наук кн. Безбородко // Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн.Безбородко в Нежине (1820–1832). – К.: Типогр. М.П.Фрица, 1879. – С. 143–145.
43. Орлай И.С. О необходимости обучаться преимущественно отечественному языку и нечто о обучении языками иностранным // Украинский журнал. – 1825. – №16. – С. 241–249.
44. Центральний державний історичний архів України (Київ), ф. 2162, оп. 1, од. зб. 331, арк. 13.
45. Центральний державний історичний архів України (Київ), ф. 2162, оп. 1, од. зб. 267, арк. 167.
46. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 14, арк. 52–53; од. зб. 15, арк. 28–30.
47. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 10; од. зб. 11; од. зб. 14; од. зб. 20; од. зб. 26.
48. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 10; од. зб. 11; од. зб. 156.
49. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 64, арк. 39.
50. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 57; од. зб. 162, арк. 95 зв. – 96.
51. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 15, арк. 2.
52. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 61, арк. 1–52; од.зб. 69, арк.1–17.
53. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 15, арк. 5 зв.
54. Мнение Орлая "О преобразовании училищ в России" // Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн.Безбородко в Нежине (18201832). – Киев: Типогр. М.П.Фрица, 1879. – С. 145–158.

55. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 66, арк. 1–7 зв.
56. Лист почесного попечителя А.Г.Кушелева-Безбородька до попечителя Харківського учбового округу від 19 травня 1822 р. // Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 64, арк. 44.
57. Воропаев В.А. Три этюда о Гоголе // Гоголь: История и современность. – М., 1985.
58. Супронюк О.К. Лектура вихованців Ніжинської гімназії вищих наук кн.Безбородька у 20-ті роки XIX ст. // Бібліотечний вісник. – 1996. – №2. – С. 17–21.
59. Луковская Д.И., Гречишкин С.С., Морозов В.И. Михаил Михайлович Сперанский (материалы к научной биографии). http://www.hrono.info/libris/speran02-.htm#_ftn241. 11.06.2008.
60. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 1, арк. 18.
61. Якубіна Ю.В. Про витоки Гоголевого страху (ніжинський період) // Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С. 101–106.
62. Супронюк О.К. Невідомий Петро Мартос. Нові матеріали про видавця "Кобзаря" 1840 р. // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С. 36–46.
63. Халчинский И. К.М.Базили // Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб.: Тип. ИАН, 1859. – Отд. II. – С. 5–13.
64. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 22, арк. 18 зв.
65. И.К. (Кулжинский И.Г.) Воспоминания учителя // Москвитянин. – 1854. – №21. – Т. VI. – Смес. – С. 1–16.
66. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 22, арк. 3 зв.
67. Кулжинский И. Д.Е.Ясновский // Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб.: Тип. ИАН, 1859. – Отд. I. – С. 81–83.
68. Эйдельман Н. Розыскное дело <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/NYE/ALEXIS.HTM> 10.06.2008
69. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 16, арк. 2.
70. Машинский С.И. Гоголь и "дело о вольнодумстве". – М.: Советский писатель, 1959. – 293 с.

А.В.Чоботько

В.Розанов о природе религиозности Н.Гоголя

Одним из наиболее принципиальных расхождений между Розановым и Гоголем было разное осмысление ими идеи Бога и человеческой религиозности. Особенности духовной жизни Гоголя, его философско-религиозные симпатии, представления о сущности мира неизменно вол-